

**West-Friese
Archeologische
Rapporten 164**

Kades, klinkers, bruggen en bebouwing onder het asfalt

Een archeologische begeleiding van de wegwerkzaamheden
aan de Hemmerbuurt in Hem en het Westeinde in Venhuizen

W. Stellingwerf

Kades, klinkers, bruggen en bebouwing onder het asfalt

Een archeologische begeleiding van de wegwerkzaamheden aan de Hemmerbuurt in Hem en het Westeinde in Venhuizen

W. Stellingwerf

Colofon

West-Friese Archeologische Rapporten 164

Titel	Kades, klinkers, bruggen en bebouwing onder het asfalt. Een archeologische begeleiding van de wegwerkzaamheden aan de Hemmerbuurt in Hem en het Westeinde in Venhuizen.	
Uitvoerder	Archeologie West-Friesland	
Auteur	W. Stellingwerf (KNA-Archeoloog, Archeologie West-Friesland)	
Redactie	M.H. Bartels (senior KNA-archeoloog, Archeologie West-Friesland) S. Gerritsen (senior KNA-archeoloog, Archeologie West-Friesland)	
Veldwerk	W. Stellingwerf S. Gerritsen A. de Gast (KNA-archeoloog, Archeologie West-Friesland) J. Leek (KNA-archeoloog, Archeologie West-Friesland) B. ter Steege (senior KNA-archeoloog, Archeologie West-Friesland) E. van Paridon (veldmedewerker, Archeologie West-Friesland) A. Weel (metaaldetectie, Archeologie West-Friesland)	
Determinatie	Vondstmateriaal:	W. Stellingwerf
	Munten:	Frank Postma (vrijwilliger Archeologie West-Friesland)
	Houtmonsters:	D.M. Duijn (KNA-archeoloog, Archeologie West-Friesland)
Fotografie objecten	W. Stellingwerf	
Bewerking afbeeldingen	H. van Poelje (vrijwilliger, Archeologie West-Friesland)	
GIS/kaartmateriaal	A. de Gast / J. Leek	
Opmaak	S. Veenstra (archeoloog, Archeologie West-Friesland)	
Trefwoorden	Wegdek, dijk, brug, beschoeiing, herberg, kerkhof, grafzerken.	

© Archeologie West-Friesland 2021

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, film, fotokopie, digitaal of geautomatiseerd systeem zonder voorafgaande toestemming van de copyrighthouders en de auteur.

De uitgever heeft de inhoud met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Ondanks deze zorgvuldigheid kunnen gegevens zijn veranderd of onjuist zijn weergegeven.

Administratieve gegevens

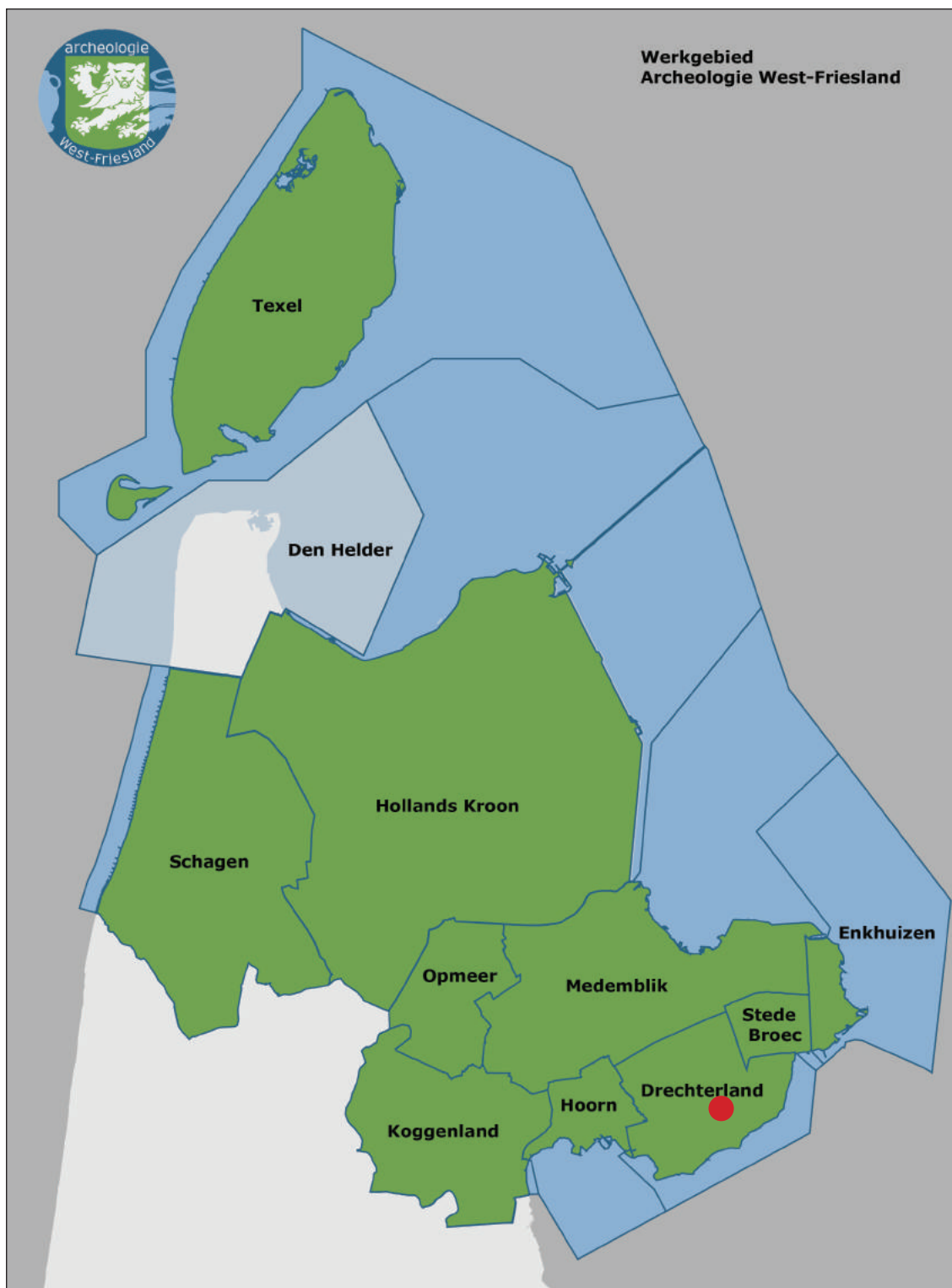
Project/locatie	Hemmerbuurt-Westeinde, Hem-Venhuizen, gemeente Drechterland
Projectnummer	482
Landelijk registratienummer	4697761100
Centrale coördinaten	X: 140.175 Y: 518.424
Datum rapportage	Juni 2021
Datum veldonderzoek	September 2019 – mei 2020
Bevoegde overheid	Gemeente Drechterland
Archeologisch deskundige	C.M. Soonius
Beheer en plaats projectdocumentatie	Archeologisch Depot van de Provincie Noord-Holland, Castricum
Opdrachtgever	M. van Gastel & J. Wilms, gemeente Drechterland
Opdrachtnemer	Archeologie West-Friesland
Status	Goedgekeurd door het Bevoegd Gezag

Inhoudsopgave

1. Inleiding	9
2. De onderzoekslocatie	12
2.1 De vorming van het landschap	12
2.2 Korte geschiedenis van Hem en Venhuizen	13
2.3 Historische gegevens voor het plangebied	20
2.3.1 Hemmerbuurt - Westeinde	20
2.3.2 Kruising Meeweg-Hemmerbuurt, Hem	23
2.3.3 Kruising Hemmerbuurt - Noorder Sluisstraat - Hertog Willemweg, Hem	26
2.3.4 Kruising Hemmerbuurt-Torenweg, Hem	28
2.3.5 Weg tussen Westeinde 14-16, Venhuizen.	
3. Doel en methode van het onderzoek	40
3.1 Doel en onderzoekskader	40
3.2 Onderzoeksoopdracht	40
3.3 Methode	42
4. Resultaten archeologisch onderzoek	46
4.1 De natuurlijke bodem binnen het plangebied	46
4.2 Opbouw van de Hemmerbuurt	46
4.3 Locatie A: Kruising Hemmerbuurt - Meeweg, Hem	49
4.3.1 Sporen voorafgaand aan de aanleg van de kade (circa 1100-1200)	49
4.3.2 Sporen uit de Late Middeleeuwen (circa 1200-1550)	54
4.3.3 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)	55
4.4 Locatie B: Kruising Hemmerbuurt - Noorder Sluisstraat - Hertog Willemweg, Hem	59
4.4.1 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)	59
4.5 Locatie C: Kruising Hemmerbuurt – Torenweg, Hem	59
4.5.1 Sporen uit de Late Middeleeuwen (circa 1250-1550)	60
4.5.2 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)	61
4.6 Hemmerbuurt 1 – Westeinde 15	67
4.6.1 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)	67
4.7 Brug tussen Westeinde 14-16	69
4.7.1 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)	69
5. Vondstmateriaal	71
5.1 Algemeen	71
5.2 Late Middeleeuwen (1100-1550)	73
5.2.1 Keramiek	73
5.2.2 Bouwkeramiek	76
5.2.3 Natuursteen	76
5.2.4 Metaal	77
5.3 Nieuwe Tijd (1550-1950)	79
5.3.1 Keramiek	79
5.3.2 Glas	85
5.3.3 Bouwkeramiek	85

5.3.4 Natuursteen	86
5.3.5 Metaal	87
6. Synthese en samenvatting	91
6.1 Inleiding	91
6.2 Middeleeuwen (1100-1550)	91
6.3 Nieuwe Tijd (1550-1950)	91
7. Beantwoording onderzoeksvragen	94
Literatuur	100
Kaartbijlagen	
Bijlage 1 ASK: Kruising Hemmerbuurt-Meeweg	103
Bijlage 2 ASK: Noorder Sluisstraat-Hemmerbuurt	105
Bijlage 3 ASK: Kerkhof Torenweg-Hemmerbuurt	107
Bijlage 4 ASK: Herberg Torenweg-Hemmerbuurt	109
Bijlage 5 Profiel 8	111
Determinatielijsten en specialistisch onderzoek	
<i>Digitaal beschikbaar via www.archeologiewestfriesland.nl</i>	
Bijlage 6 Determinatielijsten	
Bijlage 7 Dendrochronologisch onderzoek Hemmerbuurt	

Afb. 1a. De locatie van het plangebied binnen de gemeente Drechterland in West-Friesland (rode vlek). Op de kaart is het gemeentelijke samenwerkingsverband Archeologie West-Friesland weergegeven.

1. Inleiding

Tussen 2 september 2019 en 27 mei 2020 zijn door Archeologie West-Friesland diverse kleinschalige opgravingen uitgevoerd tijdens de wegwerkzaamheden aan de Hemmerbuurt in Hem en het Westeinde in Venhuizen, gemeente Drechterland (afb. 1a & afb. 1b). Aanleiding voor het archeologisch onderzoek vormde de vervanging van het wegtracé door de Hemmerbuurt in Hem en een deel van het Westeinde in Venhuizen, waarbij een nieuw hemelwaterriool en op diverse plaatsen een nieuwe waterleiding werden aangelegd (afb. 2). Opdrachtgevers voor het onderzoek waren dhr. Maurice van Gastel en dhr. Jerry Wilms van de gemeente Drechterland.

Afb. 1b. De ligging van het plangebied Hemmerbuurt-Westende (witte stippellijn) op een luchtfoto (bron: PDOK).

Aangezien de geplande wegwerkzaamheden plaatsvonden in de historische dorpskernen van Hem en Venhuizen en daarmee waardevolle archeologische resten zouden kunnen verstoren is op 28-02-2018 een Archeologische Quicksan opgesteld.¹ Hierin is op basis van historisch kaartmateriaal en bekende archeologische waarden een archeologische verwachting opgesteld. Op basis hiervan werd verondersteld dat de Hemmerbuurt is ontstaan uit een middeleeuwse binnenwaterkerende kade die vermoedelijk dateert uit de 12de eeuw. Onder moderne kruisingen waar tot in de vroege 20ste eeuw bebouwing stond, werden middeleeuwse ophogingen en resten van bebouwing uit de Nieuwe Tijd verwacht. Daarnaast werden op plaatsen waar sloten zijn gedempt of waar in de 20ste eeuw duikers zijn aangelegd resten van bruggen uit de Middeleeuwen of de Nieuwe Tijd verwacht. Op 9 juli 2018 is een Aanvullend Archeologisch Advies opgesteld.² Dit aanvullend archeologisch advies bevatte een inventarisatie en selectie van interessante in het verleden gesloopte gebouwen en structuren op basis van de Kaart van Johannes Dou (1651-1654) en de Kadastrale Minuut van 1826, die deels binnen

1 Stellingwerf & Bartels 2018a.

2 Stellingwerf & Bartels 2018b.

Afb. 2. Situatie ter hoogte van Hemmerbuurt 101 begin mei 2019, waar de graafwerkzaamheden van start gingen.

Afb. 3. Archeologie West-Friesland in de rioolsleuf met medewerkers van Strukton Civiel West B.V op de achtergrond.

het plangebied vallen of direct grenzen aan het plangebied. Het gaat om acht bruggen, twee kerken – waaronder één schuilkerk –, zes stolpboerderijen, twee woningen, een armenhuis, een café en een herberg. Binnen het plangebied zijn vier locaties geselecteerd die gelijktijdig met de wegwerkzaamheden middels een archeologische opgraving zijn onderzocht. Deze locaties betreffen respectievelijk het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg, de kruising Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg en het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg in Hem en het wegdeel tussen Westeinde 14 en 16 in Venhuizen. Het overige deel van het plangebied is gemonitord, waarbij nog diverse sporen en vondsten zijn gedocumenteerd. Voor de uitvoer van dit onderzoek is een Programma van Eisen (PvE) opgesteld, dat officieel is vastgesteld op 18-06-2019.³ Het archeologisch onderzoek is conform dit PvE uitgevoerd.

De eindverantwoordelijkheid voor het archeologisch onderzoek lag bij senior KNA-archeoloog Michiel Bartels. De projectleider tijdens het veldwerk was senior KNA-archeoloog Sander Gerritsen. Het vaste veldteam bestond hiernaast uit KNA-archeoloog Annabelle de Gast, KNA-archeoloog Jasper Leek en KNA-archeoloog Wytze Stellingwerf. Zij werden een aantal keren ondersteund door senior KNA-archeoloog Bart ter Steege en archeologisch medewerkers Etienne van Paridon en Aad Weel (metaaldetectie). Het graafwerk werd uitgevoerd door Sjon Kappelhof van Strukton Civiel West B.V (afb. 3).

De determinatie en fotografie van het vondstmateriaal en de uitwerking van het onderzoek is uitgevoerd door Wytze Stellingwerf. De uitwerking van het onderzoek is begeleid door Sander Gerritsen. Het kaartmateriaal en de opmaak van het rapport zijn verricht door KNA-archeoloog Fleur Schinning. De verwerking van het vondstmateriaal was niet mogelijk zonder de hulp van diverse vrijwilligers. Het wassen, puzzelen en plakken van de vondsten is verzorgd door de vrijwilligers Peter Oudheusden, Bert Balk, Leo van den Thillart en Dolf van Doorm. De foto's zijn bewerkt door Hans van Poelje. Dank gaat uit naar Gré Bakker-Bruin van de Historische Vereniging Suyder Cogge voor het verstrekken van oude foto's en belangrijke informatie over de historie van Hem en Venhuizen.

Leeswijzer

In dit rapport worden de resultaten van het archeologisch onderzoek aan de Hemmerbuurt in Hem en het Westeinde in Venhuizen (Archisnummer 4697761100, project 482) gepresenteerd. Hoofdstuk 2 behandelt de landschappelijke en historische ontwikkeling van de onderzoekslocatie. In het derde hoofdstuk worden het onderzoeksdoel en de gehanteerde methodiek beschreven. In hoofdstuk 4 komen de resultaten uit het onderzoek, waaronder de bodemopbouw, de sporen, de vondsten uit die sporen en de interpretatie hiervan aan bod. In hoofdstuk 5 wordt het vondstmateriaal zonder specifieke context per periode beschreven. In hoofdstuk 6 volgen de synthese en een samenvatting van het onderzoek en in hoofdstuk 7 worden tot slot de onderzoeksvragen uit het Programma van Eisen (PvE) beantwoord.

Dit rapport volgt de eisen die daaraan worden gesteld in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 4.1, en het Kwaliteitshandboek Archeologie Hoorn, versie 2.0.

Dank voor de prettige samenwerking gaat uit naar dhr. Jacob Wiltjer van de gemeente Drechterland en de medewerkers van Strukton Civiel West B.V., met in het bijzonder André Groot, Wiljan van Splunter, Mike Verlaat, Sjon Kappelhof, Richard Peetoom en Lesley de Goede.

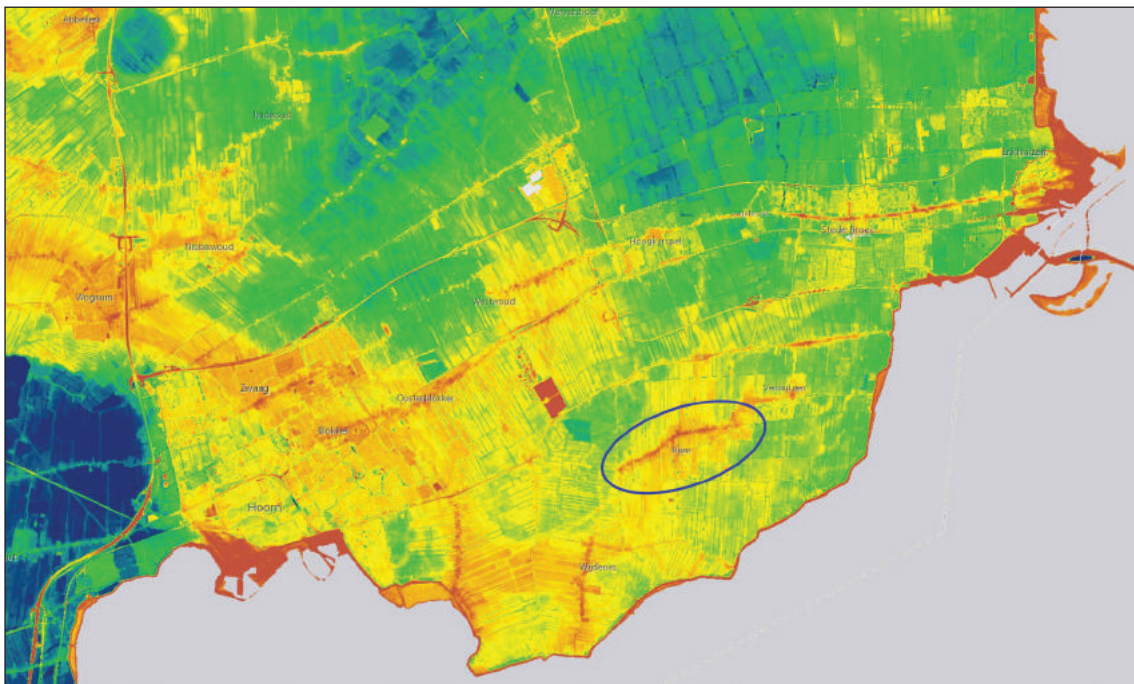
3 Stellingwerf & Gerritsen 2019.

2. De onderzoekslocatie

2.1 De vorming van het landschap

West-Friesland is van oorsprong een getijdengebied waar vanaf circa 3800 voor Chr. de invloedsfeer van de zee geleidelijk afnam door de vorming van strandwallen langs de Noordzeekust. In de millennia die daarop volgden vond constante veenvorming plaats in grote delen van West-Friesland, waardoor grote veenkussens ontstonden.

In de Middeleeuwen was West-Friesland bedekt met een dik veenpakket. Door het ontstaan van de Zuiderzee in de 11de en 12de eeuw werd de invloed van de zee aan de oostzijde van Noord-Holland aanzienlijk groter: de zee sloeg grote stukken land langs de kust weg en de Hollandse binnenmeren ontstonden. Het ontstaan van de Zuiderzee, gecombineerd met een gemiddelde stijging van de temperatuur, zorgde voor een natuurlijke ontwatering van het West-Friese veenpakket en gunstige condities voor ontginning. De eerste ontginningen in West-Friesland dateren uit de 8ste eeuw en vonden plaats in de omgeving van Medemblik. Van de 10de tot en met de 12de eeuw werd de rest van West-Friesland ontgonnen. Het gebied werd geschikt gemaakt voor bewoning en landbouw door op systematische wijze sloten door het veen heen te graven, waardoor het veen ontwaterde. Door de ontwatering oxideerde het veen en klonk het veenpakket in, met een geleidelijke daling van het maaiveld als gevolg. De bewoning ging zich hoofdzakelijk concentreren in west-oost georiënteerde linten op de hoger gelegen zandige inversierug van de oude kreekbedding die vanuit het noordwesten via het huidige Schagen in vertakkingen richting Medemblik, Hoorn en Enkhuizen loopt. De loop van deze inversierug (ook wel kreekrug genoemd) is nog goed herkenbaar op beelden van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) (afb. 4).

Afb. 4. Hem en het Westeinde van Venhuizen (blauwe ovaal) op een hoogtebeeld van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). De hogere inversierug van de oude kreekbedding in West-Friesland tekent zich duidelijk af in oranje en geel (AHN-Viewer 3.0).

Door de algemene daling van het maaiveld werd het gebied kwetsbaar voor inbreuken van de zee en overstromingen.⁴ De bewoners van West-Friesland probeerden dit gevaar te keren door dijken aan te leggen. Deze verschillende losse dijken werden met elkaar verbonden, waardoor West-Friesland vanaf circa 1250 werd beschermd door één lange dijk: de Westfriese Omringdijk. Deze dijk is in de eeuwen hierna nog diverse malen doorgebroken, waardoor land afsloeg en klei en zand werd afgezet. De loop van de Omringdijk is in de loop der eeuwen sterk gewijzigd. Door het verdwijnen van het voorland (het land dat voor de dijk lag) verzwakte de dijk, waardoor deze op een groot aantal plaatsen moest worden teruggediept door middel van inlaagdijken. De huidige Omringdijk bevat hierdoor slechts in een aantal dijkvakken nog de originele 12de/13de-eeuwse kern.⁵ Om het gebied binnen de Omringdijk droog te houden moest dagelijks water in zee worden geloosd. In eerste instantie gebeurde dit tijdens eb via klepduikers als spuisluizen in de dijk. Door de aanhoudende daling van het maaiveld was dit na verloop van tijd niet meer mogelijk. De introductie van de poldermolen in Holland in het begin van de 15de eeuw was een antwoord op dit probleem. De eerste poldermolens in de omgeving van Hem stonden ten oosten van Venhuizen, tussen de Zuidertocht en de Kerkwatering. De oudste vermelding dateert uit 1553, maar mogelijk stonden er al eerder molens.⁶

Tot in het derde kwart van de 20ste eeuw ging praktisch al het landbouwverkeer in West-Friesland over het water. Geoogste groenten en vee werden eeuwenlang over het uitgebreide stelsel aan vaarten en sloten getransporteerd met pramen en schuiten die door middel van een kloet werden voortgestuwd. De ruilverkaveling die rond het midden van de 20ste eeuw van start ging, maakte aan deze wijze van transport een rigoureuze einde. In een tijdsbestek van ruim een halve eeuw werd West-Friesland grondig omgevormd tot een modern landbouwgebied waarbij het middeleeuwse polderlandschap het moest ontgelden. Honderden sloten werden gedempt en bredere rechte waterlopen werden uitgegraven. Het polderpeil ging omlaag en veel grond werd afgegraven. Langs nieuw aangelegde wegen bouwden boeren en tuinders hun grootschalige modern ingerichte bedrijfsgebouwen, van waaruit het transport voortaan per vrachtwagen ging. Hem en Venhuizen werden in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw bij de ruilverkaveling betrokken. Naast de herinrichting van het polderlandschap werden diverse bruggen in de dorpen gesloopt en vervangen door dammen met duikers om zwaar landbouw- en vrachtverkeer te kunnen faciliteren. In 2010 kwam een einde aan het proces van ruilverkavelingen en landinrichtingen in West-Friesland. Ruim vijftigduizend hectare was op de schop gegaan en de oude vaarpolders waren strak ingerichte rijpolders geworden.

2.2 Korte geschiedenis van Hem en Venhuizen⁷

Hem en Venhuizen liggen in het zuidoosten van West-Friesland binnen de Zuiderkogge van het voormalige ambacht en dijkgraafschap Drechterland. De Hemmerbuurt vormt het historische dorpslint van Hem met centraal de restanten van de laatmiddeleeuwse kerk, gesitueerd tussen de Schoollaan en het begin van de Torenweg. Het Westeinde van Venhuizen ligt in het verlengde van de Hemmerbuurt en loopt in een scherpe knik naar het noorden over in de Twijver die aansluit op meerdere straten.

Het gebied rond Hem en Venhuizen is waarschijnlijk in de 12de eeuw ontgonnen. Aannemelijk

4 Besteman 1990, 93-96.

5 Boon 1991, 78-114.

6 Boon 1991, 100.

7 Deze tekst is deels ontleend aan teksten van D.M. Duijn, Stellingwerf & Van Leeuwen (2018) en S. Gerritsen (2017).

is dat beide dorpen aan het begin van deze eeuw zijn ontstaan. Bij de nog resterende kerktoeren van Hem zijn in het midden van de 20ste eeuw funderingsresten van tufsteen en een sarcofaag van rode zandsteen gevonden. Dit zijn duidelijke aanwijzingen dat hier in de 12de eeuw een voorganger van de latere bakstenen kerk stond. Tevens wordt hiermee duidelijk dat het dorpslint van Hem sinds deze tijd niet verschoven is, zoals dat bijvoorbeeld bij een groot deel van Venhuizen en de dorpen in De Streek als gevolg van bodemdaling vanwege de veenontginning wel het geval is.⁸ Van oorsprong vormde de Hemmerbuurt een binnenwaterkerende kade die is aangelegd om het gebied ten noorden ervan zonder invloed van stromend water te kunnen ontginnen. In het verlengde van het Westeinde loopt in oostelijke richting de Hemmerbuurtkadijk, een circa tien tot vijftien meter brede sloot die vermoedelijk sinds de 12de eeuw nauwelijks van vorm is veranderd (afb. 5). Het valt aan te nemen dat deze sloot, vroeger aangeduid als de Kadijk, in de middeleeuwen nog in zijn geheel parallel liep aan de huidige Hemmerbuurt. De binnenwaterkerende kade werd waarschijnlijk gevormd door een kleine verhoging die langs de wal van de sloot lag. Op foto's uit de vroege 20ste eeuw zijn buiten de kern van Hem op verschillende plekken nog delen van een sloot te zien. De Hemmerbuurt wordt in de 17de eeuw ook aangeduid als de Hemmergouw (afb. 8). Gouw is een

Afb. 5. De Hemmerbuurtkadijk, foto genomen ten zuidoosten van het Bomenland in Venhuizen met zicht op het zuidwesten.

ander woord voor waterweg en de daaraan gelegen dijken. Hierlangs zijn de dorpslinten Hem en het daarop aansluitende Venhuizen ontstaan. Het dorpslint van Venhuizen lag in de eerste ontginningsfase waarschijnlijk nog langs de Kadijk, maar is vanwege toenemende vernatting vrij snel, vermoedelijk al in de 12de of 13de eeuw, grotendeels verschoven richting het noorden.⁹ Enkel het wat hoger gelegen Westeinde kon samen met de Hemmergouw op dezelfde plaats blijven bestaan, omdat de bebouwing hier de loop van de oude kreekrug volgt (afb. 4 & afb. 6). De huidige kerk van Venhuizen aan de Kerkweg is een vrij grote eenbeukige kruiskerk waarvan het schip vermoedelijk uit het laatste kwart van de 15de eeuw dateert.¹⁰

⁸ Numan 2005, 40.

⁹ Gerritsen 2017, 38-39.

¹⁰ Numan 2005, 207.

Afb. 6. Bewoningsmodel: Mogelijk woonden de inwoners van zowel Hem als Venhuizen in de 12de eeuw langs de Kadijk en moesten de inwoners van Venhuizen door maaiveldddaling en toenemende vernatting opschuiven naar hoge gelegen grond. Op de bodemkaart van Du Burck (1955) is goed zichtbaar hoe Hem al op een hogere rug van zand en zavel ligt en het oostelijk deel van de Kadijk meer in een komgebied. De bruingrijze delen, de zogenaamde 'oude cultuurgronden' werden voornamelijk in de Middeleeuwen opgeworpen en zijn mogelijk een indicatie voor aanhoudende wateroverlast. De aanwezige oude cultuurgronden ten zuiden van de Kadijk zijn mogelijk als een gevolg van dezelfde vernatting en verplaatsing opgeworpen (naar: Gerritsen 2017, 39).

De vroegste historische bronnen van de regio dateren uit de 14de eeuw. In 1343 wordt de plaats Hem eerst vermeld als Rottaerdshem, vanaf 1396 komt Hem als benaming voor het dorp voor. Hem en Venhuizen kregen gezamenlijk in 1413 stadsrechten. De dorpen werden hierbij bestuurlijk samengevoegd tot de Stede Venhuizen en Hem. De overgang van de Hemmerbuurt van Hem naar het Westeinde van Venhuizen wordt gemarkeerd door een banpaal uit 2004 met daarop het beeld van een leeuw die dateert uit 1791 (afb. 7). De leeuw draagt het wapen van Venhuizen. Tussen beide dorpen bestaat een bannegrens die waarschijnlijk er al is sinds het ontstaan van Hem en Venhuizen. Zowel Hem als Venhuizen vormden een banne die bestond uit de dorpen zelf en het omliggende omdijkte landbouwgebied. Vermoedelijk waren deze bannen grotendeels gelijk aan

Afb. 7. De banpaal uit 2004 op de grens van Hem en Venhuizen.

Afb. 8. Hem en Venhuizen op een uitsnede van de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654.

de oorspronkelijke middeleeuwse binnenpolders in het gebied. De banscheiding tussen Hem en Venhuizen is ook afgebeeld op de kaart van Johannes Dou uit het midden van de 17de eeuw en de "Nieuwe kaart van het Dyckgraafschap van Dregterlandt" uit 1723 (afb. 8 & afb. 9). De Stede Venhuizen en Hem heeft bestaan tot 1811, waarna de gemeente Venhuizen is ingesteld bestaande uit de dorpen Venhuizen en Hem. In 2006 zijn deze dorpen met Hoogkarspel en Westwoud gefuseerd tot de gemeente Drechterland.

Afb. 9. Hem en Venhuizen op een uitsnede van de "Nieuwe Kaart van het Dyckgraafschap van Dregterlandt" uit 1782 naar een kaart van Govert Oostwoudt uit 1723.

In het boek "Tussen Hondenheimel en Munnickay" van de historicus P. Boon wordt de geschiedenis van de dorpen Hem, Oosterleek, Schellinkhout, Wijdenes en Venhuizen aan de hand van diverse thema's uitvoerig beschreven.¹¹ Op basis van opgaven van het aantal huishoudens in opdracht van onder andere de kerkelijke instituten heeft Boon van de dorpen Hem en Venhuizen de aantallen inwoners in verschillende jaartallen bij benadering berekend (tabel 1).¹² Twee belangrijke historische bronnen voor de periode rond 1500 zijn de Enquete uit 1494 en de Informatie uit 1514. Hierin wordt de draagkracht van verschillende plaatsen in onder meer West-Friesland beschreven, met als doel om op een rechtvaardige manier belasting te heffen. In de Enquete worden de dorpen Venhuizen en Hem gezamenlijk behandeld.¹³

Jaartal	Hem	Venhuizen
1338	± 230	± 280
1494	1.080	
1514	580	835
1622	836	1.722
1732	500	915
1795	410	614
1936	2.926	
1986	3.158	1.713

Tabel 1. Overzicht van het geschatte aantal inwoners van Hem en Venhuizen in verschillende jaartallen op basis van diverse bronnen (naar: Boon 1986).

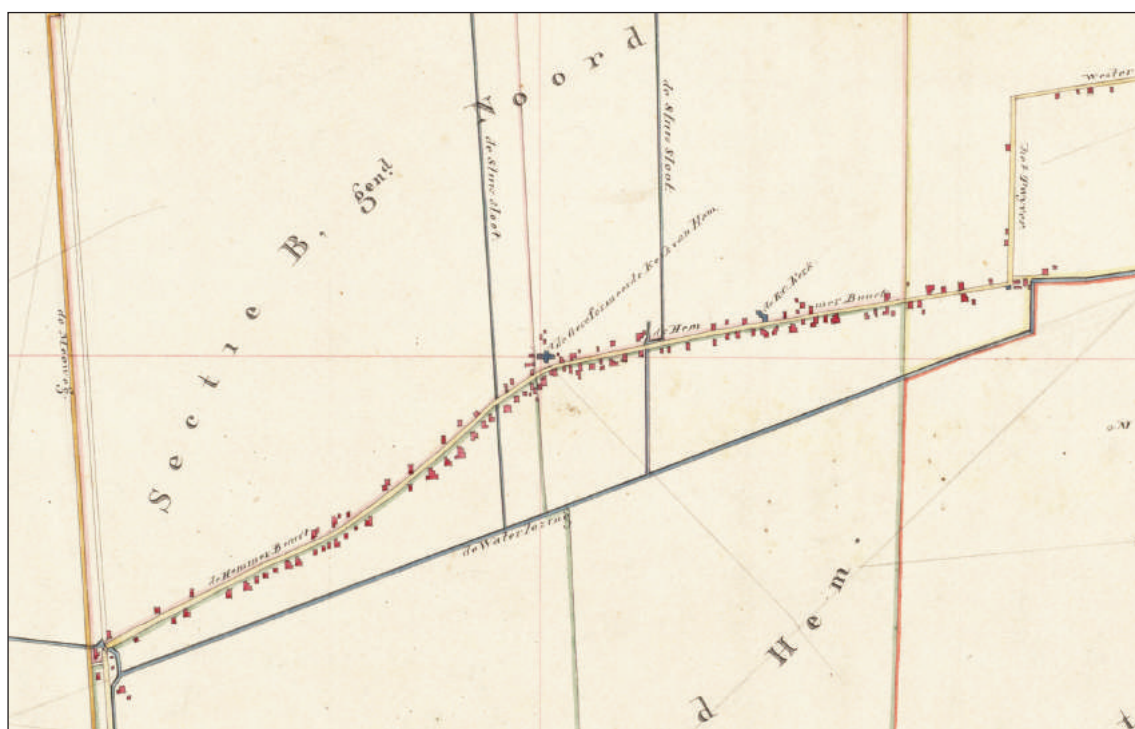
11 Boon 1986.

12 Boon 1986, 12.

13 Fruin 1876, 18-19. Zie ook Boon 1996, 45-46.

De dorpen hadden samen ongeveer 200 haardsteden, oftewel 200 huizen. Uit de Informatie blijkt dat in 1514 Hem 79 haardsteden en Venhuizen 139 haardsteden bezaten.¹⁴ Enkele bronnen uit de 17de en 18de eeuw geven een meer nauwkeurige kijk op het daadwerkelijke aantal inwoners in de dorpen. Zo vermeldde pastoor Joannes Broeder in 1688 het aantal katholieke zielen dat verbonden was aan de schuilkerk van Hem en Venhuizen, gesitueerd aan Hemmerbuurt 24. Dit waren 459 personen uit 149 gezinnen. Van de overige kerkelijke gezindten ontbreken gegevens uit die tijd. In 1741-1742 werden door de in Hem woonachtige chirurgijn Cornelis Bertoen 383 inwoners in Hem geteld. Het ging om 185 mannen en 198 vrouwen uit 106 gezinnen, wonende in 101 huizen. Van de gezinnen waren er 63 hervormd, 40 rooms-katholiek en 3 luthers. Tot slot waren bij de volkstelling van 1795 410 inwoners in Hem en 614 in Venhuizen woonachtig.¹⁵ Duidelijk is dat in de 17de eeuw er sprake was van een piek van het aantal inwoners in beide dorpen en dat deze cijfers drastisch afnamen in de 18de eeuw. Pas in de loop van de latere 19de eeuw begonnen net als in andere delen van West-Friesland de bevolkingsaantallen weer toe te nemen.

Naast de bevolkingsregisters geven historische kaarten ook een aardige kijk op de ontwikkeling van de bebouwing langs de Hemmerbuurt en het Westeinde in de Nieuwe Tijd. Zo laat de kaart van Johannes Dou, vervaardigd tussen 1651-1654, een tamelijk dichtbebouwd dorpslint zien (afb. 8). De kadastrale minuutkaart uit 1826 toont een sterke afname van de bebouwing langs de Hemmerbuurt en het Westeinde (afb. 10). Met name de huizen aan de noordkant van het dorpslint zijn behoorlijk gereduceerd. De meeste bebouwing in de vroege 19de eeuw bestaat uit stolpboerderijen.

Afb. 10. Hem en Venhuizen op de kadastrakaart van 1826.

¹⁴ Fruin 1866, 119-121.

¹⁵ Boon 1986, 12-13.

Dit brengt ons op het volgende onderwerp, het levensonderhoud van de lokale bevolking. Uit de Enqueste van 1494 is op te merken dat de inwoners van Hem en Venhuizen in die tijd hoofdzakelijk de kost verdienden met het houden van koeien. De Informatie uit 1514 vermeldt dat de Hemmer bevolking een rundveestapel van omtrent 300 koeien bezit.¹⁶ Daarnaast behoorden akkerbouw en het vangen van vogels tot de meest essentiële beroepen van de lokale inwoners. Specifiek betreffende de akkerbouw wordt genoemd dat bagger uit de sloten omhoog werd gehaald en dat daarmee walletjes van vier of vijf voeten (1 voet is ongeveer 29 cm, dus het gaat om circa 116 tot 145 cm) breed werden opgeworpen langs de randen van de weilanden, waarna hier gerst en graan op werd verbouwd. Door vernatting van het gebied was het blijkbaar niet meer mogelijk om op gewone akkers graan te verbouwen.

Uit de Informatie blijkt dat in de 16de eeuw het belang van de visserij en koopvaardij voor de lokale bevolking sterk toenam. Naast de Hemmer veestapel wordt tevens vermeld dat de dorpelingen zich in 1514 ook bezig hielden met het vissen op haring en schol.¹⁷ De groeiende betrokkenheid van de inwoners van Hem en Venhuizen in het bijzonder bij de internationale scheepvaart blijkt uit onder andere de Sonttolregisters. In 1528 passeerde de eerste schipper afkomstig uit Venhuizen de Sont. In 1563 telde het dorp al rond de vijftien tot twintig Oostzeeschippers die gezamenlijk in dat jaar 76 doorvaarten hadden gemaakt. In 1608 voeren schippers uit Venhuizen zelfs 114 keer door de Sont. Tussen 1681-1720 waren in de dorpen Venhuizen en Hem respectievelijk rond de 100 en 40 schippers woonzaam. Het aantal zeelieden moet nog beduidend hoger gelegen hebben. Uit diverse bronnen blijkt dat in de 17de en 18de eeuw ook veel zeelieden uit Hem en Venhuizen als gevolg van kaapvaart en piraterij langs de Atlantische kust en in het Middellandse Zeegebied gevangen raakten in Frankrijk en Noord-Afrika. Hieruit blijkt dat deze dorpen eveneens betrokken waren op de kustvaart richting Portugal en Italië. Om verzekering van onderhoudskosten in gevangenschap te bieden werden in Hem in 1703 en in Venhuizen in 1706 bootsgezellenbeurzen opgericht. In de oprichtingsjaren van deze beurzen schreven zich 56 Hemmenaren en circa 150 lieden uit Venhuizen in. In de loop van de 18de eeuw boette de betekenis van de internationale zeevaart voor West-Friesland echter stevig in. Rond 1800 was als gevolg van de vele oorlogen in Europa bijna geen werk meer te vinden op zee en verreweg de meeste inwoners van Hem en Venhuizen waren weer actief als boer.¹⁸

16 Fruin 1866, 119.

17 Fruin 1866, 119.

18 Boon 1986, 18-28.

2.3 Historische gegevens voor het plangebied

Hieronder worden eerst enkele bekende gegevens over de ontwikkeling van de Hemmerbuurt en het Westeinde beschreven, dan wordt ingegaan op de gebouwen en structuren rond de verschillende geselecteerde opgravingslocaties.

2.3.1 Hemmerbuurt - Westeinde

De 17de-eeuwse kaart van Johannes Dou laat geen duidelijke aanwijzingen zien dat er in die tijd nog een sloot liep langs de Hemmerbuurt, zoals dat bijvoorbeeld bij het noordelijker gelegen De Hout nog wel het geval was (afb. 8). Om de huizen en boerderijen te bereiken diende men een brug te passeren, dit gold voor veel dorpslinten in West-Friesland. Toen Hem in de middeleeuwen nog als een binnenwaterkerende kade fungeerde liep er ongetwijfeld langs het gehele tracé ook een waterweg. Op een zeker moment is deze waterweg gedeeltelijk gedempt en waarschijnlijk 200 m naar het zuiden verlegd waar een sloot als “de waterlozing” wordt aangegeven. Deze sloot staat tevens op de kadastrale minuutkaart van 1826 en bestaat tegenwoordig nog grotendeels (afb. 10). De waterlozing sloot in het westen weer aan op het punt waar de Hemmerbuurt een sterke bocht naar het zuiden maakt en in het oosten liep deze sloot met een scherpe knik over in de Kadijk, de nog bestaande sloot die vermoedelijk in de middeleeuwen ook de gehele loop van de Hemmerbuurt volgde. Overigens moet worden opgemerkt dat tot de ruilverkaveling in het derde kwart van de 20ste eeuw op verschillende stukken langs het tracé Hemmerbuurt-Westeinde waar de bebouwing verder van het lint af stond nog steeds delen van de oorspronkelijke sloot lagen. Dit is zichtbaar op vroeg 20ste-eeuwse foto's. In de kern van Hem is de sloot waarschijnlijk al wel eeuwen geleden gedempt. Wanneer de gedeeltelijke demping van de Hemmergouw precies heeft plaatsgevonden is onduidelijk, maar in eerste instantie zal het nieuw ontstaande wegdek uit zand met karresporen bestaan hebben.

Vermoedelijk is men in de 18de eeuw in Hem en Venhuizen overgegaan op de aanleg van een paardenstraatje in het midden van de weg met langs de kant een voetgangerspad van gele klinkers en aangestampt puin tussen deze paden. Van Wijdenes en Schellinkhout is bekend dat men daar al in respectievelijk 1682 en 1732 was overgegaan op dit type wegverharding.¹⁹ Op foto's uit de late 19de en vroege 20ste eeuw is te zien dat de infrastructuur in Hem en Venhuizen tot in die tijd vrijwel onveranderd is gebleven (afb. 11 & 12). Met het toenemende gebruik van automobielen besloot men de Hemmerbuurt en het Westeinde in 1929 te asfalteren (afb. 13).²⁰ Uit oude foto's blijkt dat Hem tussen circa 1915-1920 de beschikking kreeg over elektrische straatverlichting en met telefoonpalen werd aangesloten op het telefoonnetwerk.

Tot slot bestond de infrastructuur van de Hemmerbuurt en het Westeinde tot in het derde kwart van de 20ste eeuw nog uit diverse bruggen. Vanuit de waterlozing liepen verschillende sloten haaks op het dorpslint van Hem naar De Hout. Volgens de kaart van Dou (1651-1654) hebben oorspronkelijk op acht locaties sloten de Hemmerbuurt en het Westeinde gekruist (afb. 8). Op de kaart van Oostwoudt uit 1723 staan er nog zeven sloten aangegeven (afb. 14). Op deze kaart worden de sloten ook met namen aangeduid. Het gaat van zuidwest tot noordoost om de volgende: “Waterlosing” (1), “Claas Wiggers Sluis Sloot” (2), “Teerkopers Sluis Sloot” (3), “Smits Sluis Sloot” (4), “Vrouwes Sluis Sloot” (5), “Blauws Sluis Sloot” (6)

¹⁹ Boon 1986, 93.

²⁰ Boon 1986, 94-96.

Afb. 11. Foto genomen in 1917 ter hoogte van Hemmerbuurt 207 met zicht op het westen. In de verte is het dak van de boerderij van Hemmerbuurt 146 zichtbaar. De foto toont duidelijk de oude klinkerpadjes en de vroegere telefoonpalen langs de Hemmerbuurt (Beeldbank Historische Vereniging Suyder Cogge inv. 04510).

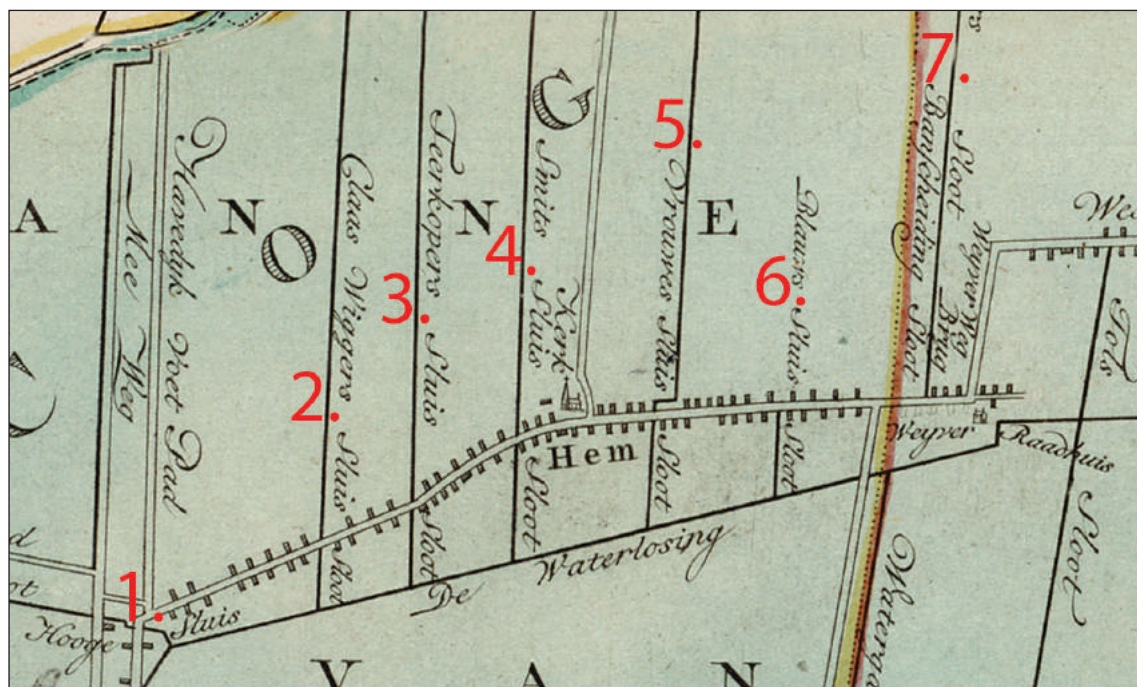

Afb. 12. Foto genomen rond 1900 ter hoogte van Westeinde 12 met zicht op het oosten. Op de achtergrond is het vroegere raadhuis van Venhuizen zichtbaar. Links lijkt nog een sloot te lopen met vooraan een bruggetje met toegangspoort naar één van de woningen aan het Westeinde (Beeldbank Historische Vereniging Suyder Cogge inv. 01299).

en "Bakkers Sloot" (7). De benaming van de sloten maakt aannemelijk dat de afwatering van elke waterweg ter plekke ook met een sluis bediend kon worden. Ter hoogte van de kruising tussen de Hemmerbuurt en de Meeweg wordt melding gemaakt van een "Hooge Sluis" die was aangesloten op de waterlozing. Volgens de kadastrale minuut van 1826 is nog sprake van drie sloten die de weg doorkruisen (afb. 10). Hier lagen oorspronkelijk bruggen, nog zichtbaar op diverse foto's uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Tijdens de ruilverkaveling in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw zijn alle bruggen vervangen door dammen met duikers.

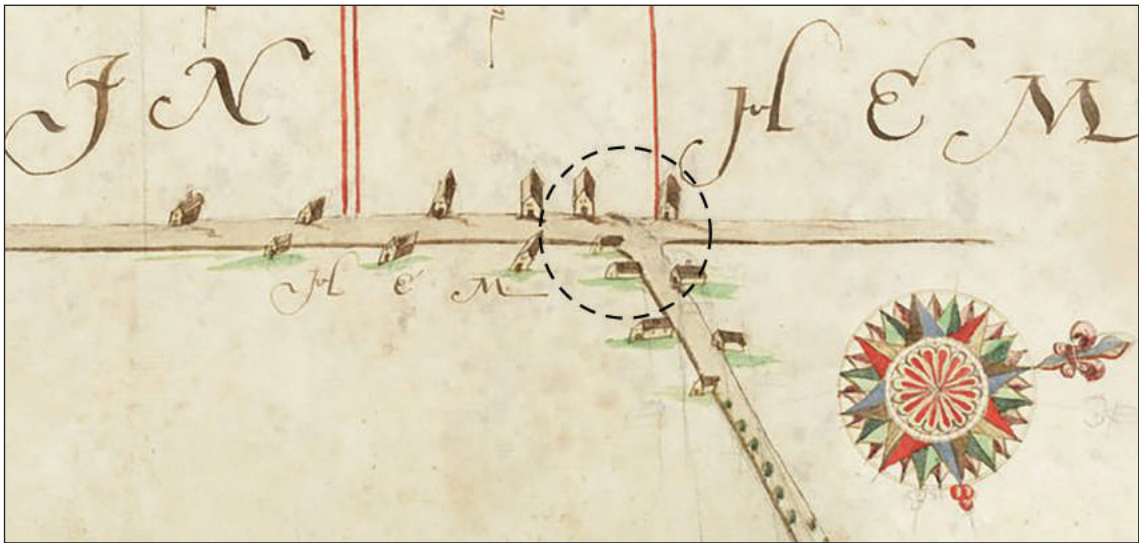
Afb. 13. Foto uit 1929 van de werklieden die de Hemmerbuurt asfalteerden (West-Fries Archief inv. 18061).

Afb. 14. De verschillende sloten die de Hemmerbuurt doorkruisten op een uitsnede van de "Nieuwe Kaart van het Dykgraafschap van Dregterland" uit 1782 naar een kaart van Govert Oostwoudt uit 1723.

2.3.2 Kruising Meeweg-Hemmerbuurt, Hem

De Meeweg vormt van oorsprong een middeleeuws dijkje dat haaks op het zuidwestelijke deel van de Hemmerbuurt ligt. De vroegst bekende kaart waarop duidelijk de kruising van deze wegen en de daaromheen liggende bebouwing staat afgebeeld is een plattegrond uit het kaartboek van het Kerkenarmenfonds te Hoorn door Bartelmieus Sijmonss uit 1603 (afb. 15). Rondom de kruising zijn verschillende huizen getekend, maar een sloot en brug ontbreken. Op de kaart van Johannes Dou die een halve eeuw later gemaakt is zijn deze structuren wel duidelijk aangegeven (afb. 16). De waterlozing – de sloot die ten zuiden van de Hemmerbuurt ligt – loopt in een knik door de Hemmerbuurt naar het noordwesten, waar deze weer een scherpe hoek maakt naar het westen waar een “hoge sluis” op de kaart wordt vermeld. Op de plaats waar de sloot de Hemmerbuurt kruist, is een duidelijk omliggende brug getekend.

Afb. 15. Uitsnede van een kaart uit het kaartboek van het Kerkenarmenfonds te Hoorn door Bartelmieus Sijmonss uit 1603 met daarop de kruising van de Hemmerbuurt en de Meeweg (West-Fries Archief inv. 65j211). Het noorden ligt rechts.

Afb. 16. Uitsnede van de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654 met de 17de-eeuwse situatie van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg, zwarte stippellijn bij benadering: plangebied.

De situatie is weinig veranderd op de kadastrale minuutkaart van 1826 (afb. 17). De bebouwing rondom de brug is wel van karakter veranderd. Ten westen en ten noorden van de brug zijn twee nieuwe gebouwen ontwikkeld. Het gaat om een stolpboerderij en een woonhuis die volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT) uit 1832 in het bezit waren van respectievelijk de weduwe van de boer Dennis Bijl en Pieter Beemsterboer, werkzaam als arbeider. Op de plek van de stolpboerderij is later in de 19de eeuw een nieuwe stolp gebouwd, deze bestaat nog op het adres Hemmerbuurt 146. Met de sloop van de oude boerderij is ook het zijhuis verdwenen. Dit deel was gesitueerd op de plaats waar nu de Meeweg loopt. Op foto's uit het begin van de 20ste eeuw is de stolpboerderij nog te zien met een dakkapel gericht op de Hemmerbuurt (afb. 18 & 19). Een luchtfoto uit de jaren 1930 geeft redelijk de huidige situatie van

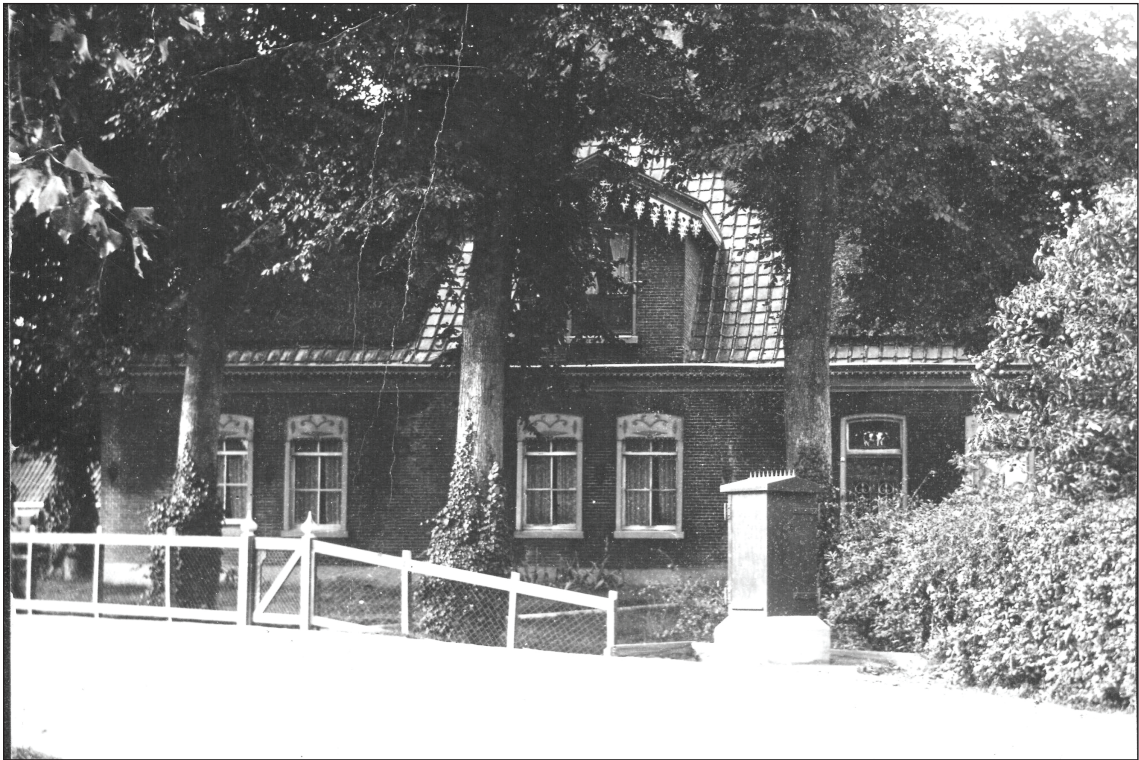

Afb. 17. Uitsnede van het Kadastrale Minuut uit 1826 met de vroeg-19de-eeuwse situatie van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg, zwarte stippellijn: plangebied.

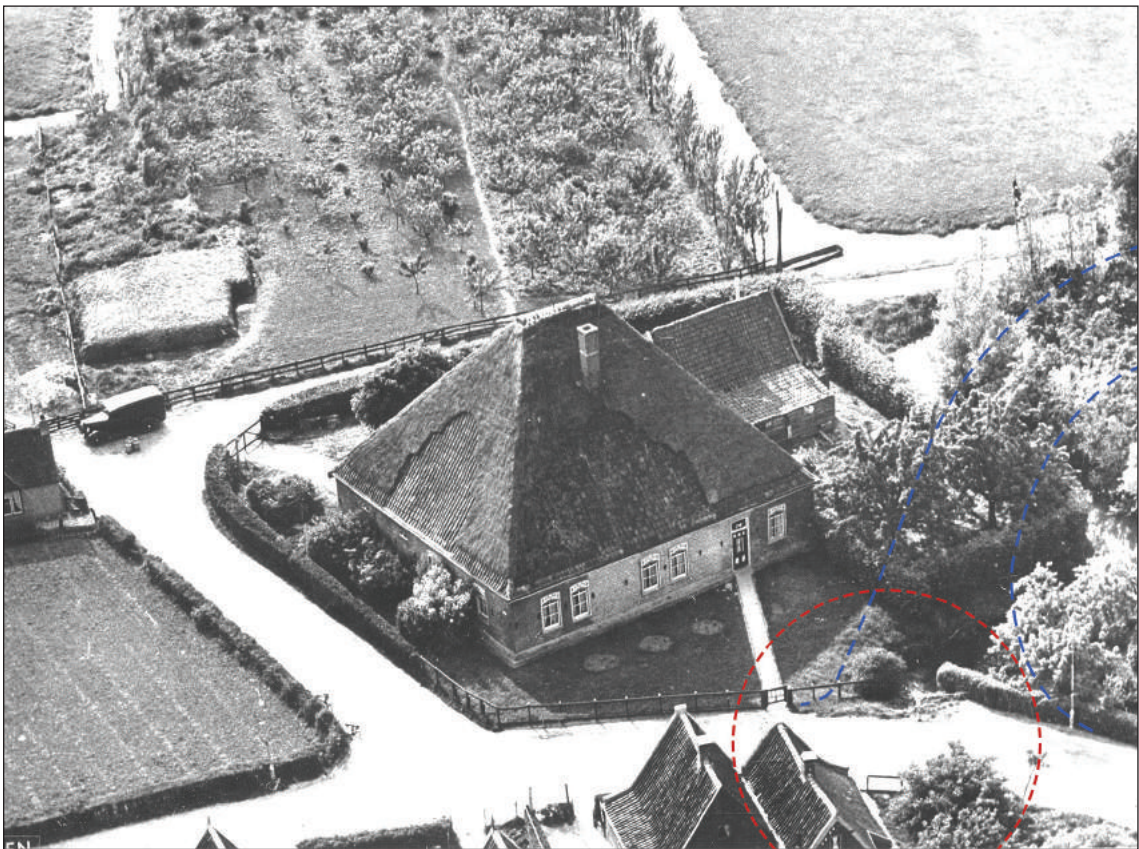

Afb. 18. Foto genomen in 1906 ter hoogte van Hemmerbuurt 223 met zicht op het westen. Op de achtergrond is de boerderij van Hemmerbuurt 146 zichtbaar (West-Fries Archief inv. 18495).

het uiterlijk van de boerderij weer (afb. 20). De infrastructuur is wel sterk veranderd sindsdien. In plaats van langs de zuidwestkant van de boerderij loopt De Meeweg tegenwoordig langs de noordoostzijde van de boerderij, op de plek waar tot in de jaren zestig van de 20ste eeuw nog een sloot lag. Deze sloot en de brug die daarover lag zijn goed te zien op de luchtfoto. De sloot is gedempt rond 1965. De brug is toen vervangen door een dam met duiker.

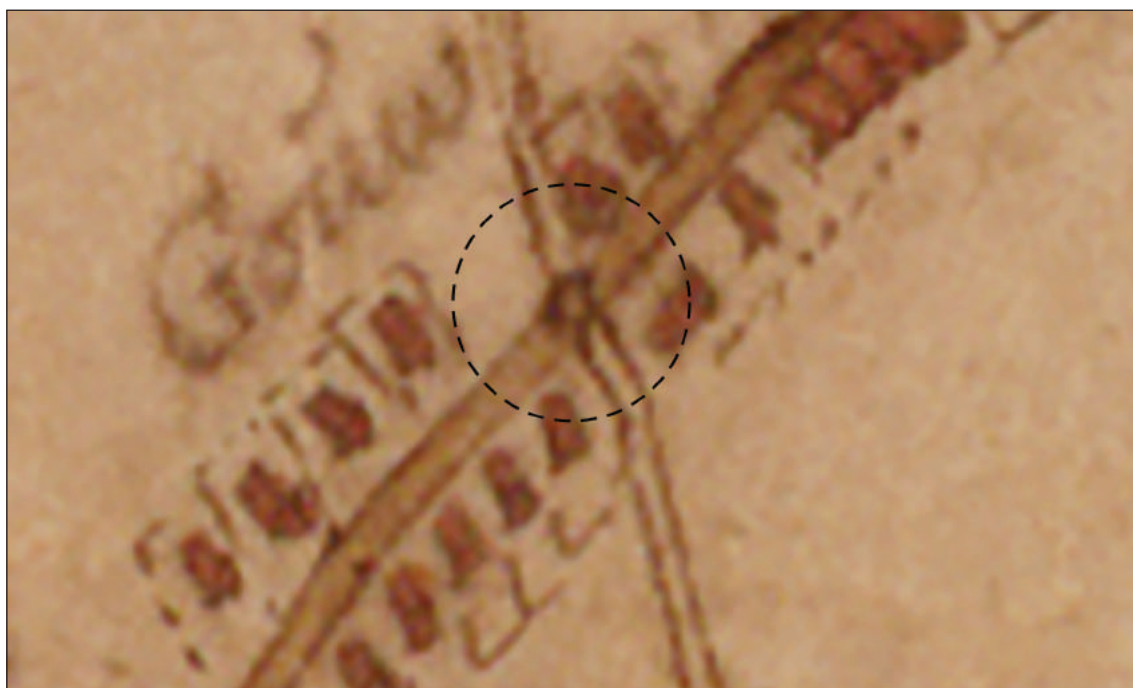
Afb. 19. Foto genomen rond 1915 van Hemmerbuurt 146 met daarvoor een brug en daarop vermoedelijk een transformatorhuisje (met dank aan: Cor Sjerps).

Afb. 20. Luchtfoto genomen rond 1935 van Hemmerbuurt 146 met in rood de voormalige brug op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg en in blauw de loop van de huidige Meeweg gemarkeerd (met dank aan: Cor Sjerps).

2.3.3 Kruising Hemmerbuurt - Noorder Sluisstraat - Hertog Willemweg, Hem

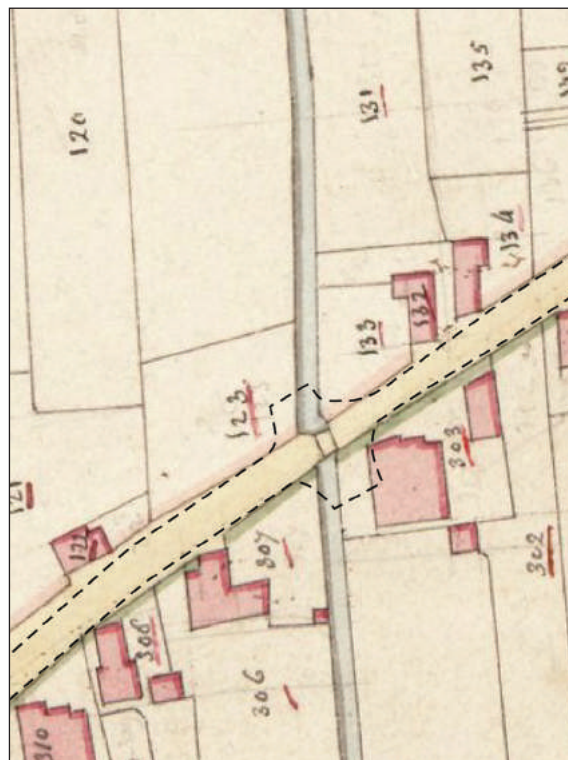
Dit punt waar de Hemmerbuurt doorkruist wordt door de Noorder Sluisstraat en de Hertog Willemweg bestond nog lange tijd uit een brug die over de brede sloot lag. De Hertog Willemweg is in de jaren twintig van de 20ste eeuw langs deze sloot aangelegd en stond toen nog bekend als de Stationsweg. In 1953 is een nieuwe brug op deze plek gebouwd.²¹ De Noorder Sluisstraat is in de jaren 1970 ontstaan. In dezelfde periode is de brug vervangen door een dam met duiker. De brug is goed te zien op de kaart van Dou (1651-1654) (afb. 21). Met uitzondering van de noordwesthoek is rondom bebouwing weergegeven.

Afb. 21. Uitsnede van de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654 met de 17de-eeuwse situatie van het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg, zwarte stippellijn bij benadering: plangebied.

Op de kadastrale minuut uit 1826 zijn de meeste huizen rondom de brug verdwenen. Enkel in de zuidoosthoek van de brug bevindt zich een stolpboerderij (afb. 22). Deze boerderij, gesitueerd ter hoogte van Hemmerbuurt 121, was volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel van 1832 in het bezit van de boer Pieter Bakker. De stolpboerderij is begin 20ste eeuw gesloopt. In 1906 is de zuivelfabriek De Volharding gebouwd ten zuidwesten van de brug. Een foto van voor 1928 met het zicht op het oosten geeft een mooie kijk op de situatie van de infrastructuur in die tijd (afb. 23). Café de Hoop met de karakteristieke houten halsgevel, nog zichtbaar op deze foto, brandde jammerlijk af in september 1928.

21 WFA, toeg.nr. 1720-BD, inv.nr. 501.

Afb. 22. Uitsnede van het Kadastrale Minuut uit 1826 met de vroeg-19de-eeuwse situatie van het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg, zwarte stippellijn: plangebied.

Afb. 23. Foto genomen voor 1928 ter hoogte van Hemmerbuurt 84 met zicht op het oosten. Op de voorgrond de brug die in 1953 vervangen is (West-Fries Archief inv. 18490).

2.3.4 Kruising Hemmerbuurt-Torenweg, Hem

De kern van Hem wordt gevormd door de Hervormde Kerk, voor de Reformatie bekend als de St. Lucaskerk, geflankeerd door de Schoolstraat en de Torenweg die beide vanuit het noorden aansluiten op de Hemmerbuurt (afb. 24). Van de kerk staat enkel nog de laatmiddeleeuwse toren overeind. In de bewaard gebleven bakstenen toren zitten tufstenen verwerkt, die waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van een 12de-eeuwse voorganger. Tijdens het graven van een sleuf voor het aanleggen van de waterleiding door het kerkhof van Hem werden in 1948 ten noorden van de toren een sarcofaag en een sarcofaagdeksel van rode zandsteen gevonden (afb. 25).²² Het deksel is versierd met een uitgehouwen kromstaf, geflankeerd door twee geschulpte randen. Deze indrukwekkende vondst dateert uit de 12de eeuw en getuigt van een zekere welstand onder de bewoners in het dorp al vroeg in de middeleeuwen. Bijzonder detail aan de opgegraven sarcofaag is dat zich vier schedels in de kist bevonden toen deze werd aangetroffen. Deze schedels zijn niet bewaard gebleven. De van oorsprong eenscheppige kerk is vermoedelijk rond 1500 uitgebreid met een kruisvormig grondplan. De plattegrond van deze kerk is duidelijk afgebeeld op de kadastrale minuutkaart uit 1826 (afb. 26.1). De toren is gebouwd in laatgotische stijl en dateert uit het eerste kwart van de 16de eeuw.

Afb. 24. Uitsnede van de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654 met de 17de-eeuwse situatie van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg, zwarte stippellijn bij benadering: plangebied.

Ten tijde van de beeldenstorm (1566) was ook de kerk van Hem het toneel van vernielingen. De St. Lucaskerk kwam in 1573 ter beschikking van de protestanten en lange tijd hielden de katholieken uit Hem en Venhuizen hun diensten in het geheim.²³ Begin 17de eeuw werd een katholieke schuilkerk gevestigd in de boerderij aan Hemmerbuurt 24. In 1856 werd de sterk vervallen Hervormde Kerk grondig verbouwd, waarbij het schip is afgebroken en in kleinere vorm zonder zijbeuken herbouwd.²⁴ In 1875 is ten oosten van de kerk een nieuwe pastorie gebouwd, nadat de oude was afgebroken (afb. 26.2).²⁵

22 Collectie Huis van Hilde, Inventarisnummers PNH 9121-01 en PNH 9122-01.

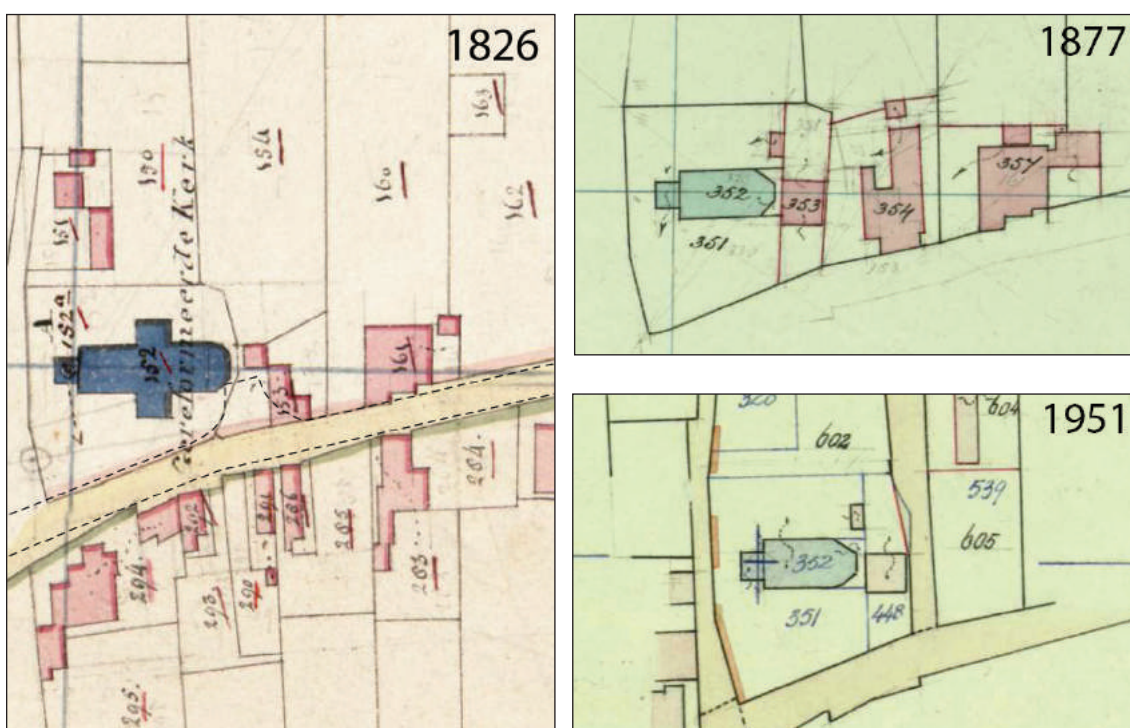
23 Bregman 2019, 31, 32.

24 Numan 2005, 200, Boon 1986, 53.

25 Hulpkaart kadaster, 1875. Met dank aan Anne de Groot.

Afb. 25. Zandstenen sarcofaag gevonden in 1948 op het kerkhof van Hem (collectie: Huis van Hilde, Castricum).

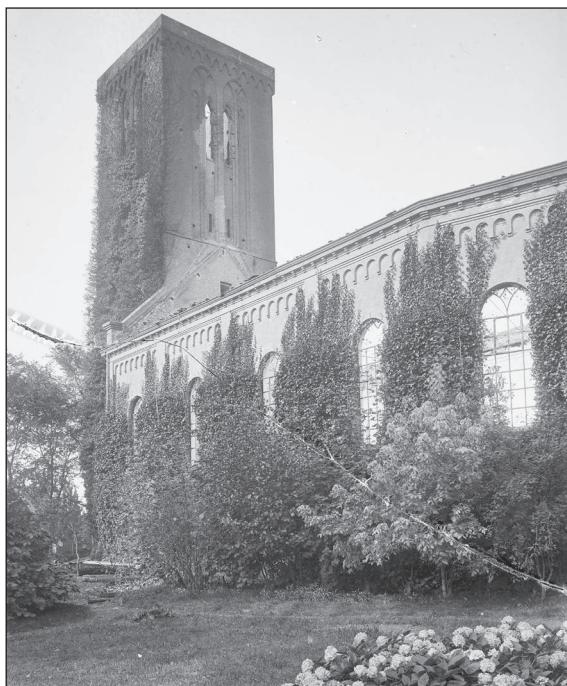

Afb. 26. Uitsneden van het Kadastrale Minuut uit 1826 (26.1) en kadastrale aanpassingen in 1877 (26.2) en 1951 (26.3) met de 19de- en 20ste-eeuwse situatie van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg, zwarte stippellijn: plangebied.

De pastorie stond eerst ten noorden van de kerk. De nieuw gebouwde pastorie uit 1875 is op verschillende oude foto's te zien (afb. 29, afb. 31 & afb. 32). In 1875 bestond de Torenweg nog niet. Waarschijnlijk was er al wel sprake van een pad langs een sloot, maar de weg zoals we hem kennen is begin 20ste eeuw als aangelegd (afb. 26.3 & afb. 32). Vanaf 1912 wordt deze weg op kaarten aangegeven. Foto's uit de 20ste eeuw tonen ook de omheining van het kerkhof (afb. 29, afb. 30 & afb. 31). Deze bestond uit een sierlijk hek van gietijzer dat hoogstwaarschijnlijk in de tweede helft van de 19de eeuw is aangelegd. Op 4 september 1897 is de kerktoren door de bliksem getroffen, de daken stortten in en het interieur brandde grotendeels af (afb. 27).²⁶ Een jaar later werd de kerk weer hersteld (afb. 28). In 1972 is het schip echter in zijn geheel

²⁶ Boon 1986, 52-53.

afgebroken (afb. 33). Ook de pastorie en het gietijzeren hekwerk moesten het ontgelden. Na de sloopwerkzaamheden is een archeologische opgraving uitgevoerd. Hierbij werden funderingsresten van de tufstenen kerk uit de 12de eeuw aangetroffen.²⁷ Tegenwoordig resteert een parkje op deze plaats, waarbij de contouren van de vroeg 16de-eeuwse kruiskerk met stenen zijn gemarkeerd (afb. 34).

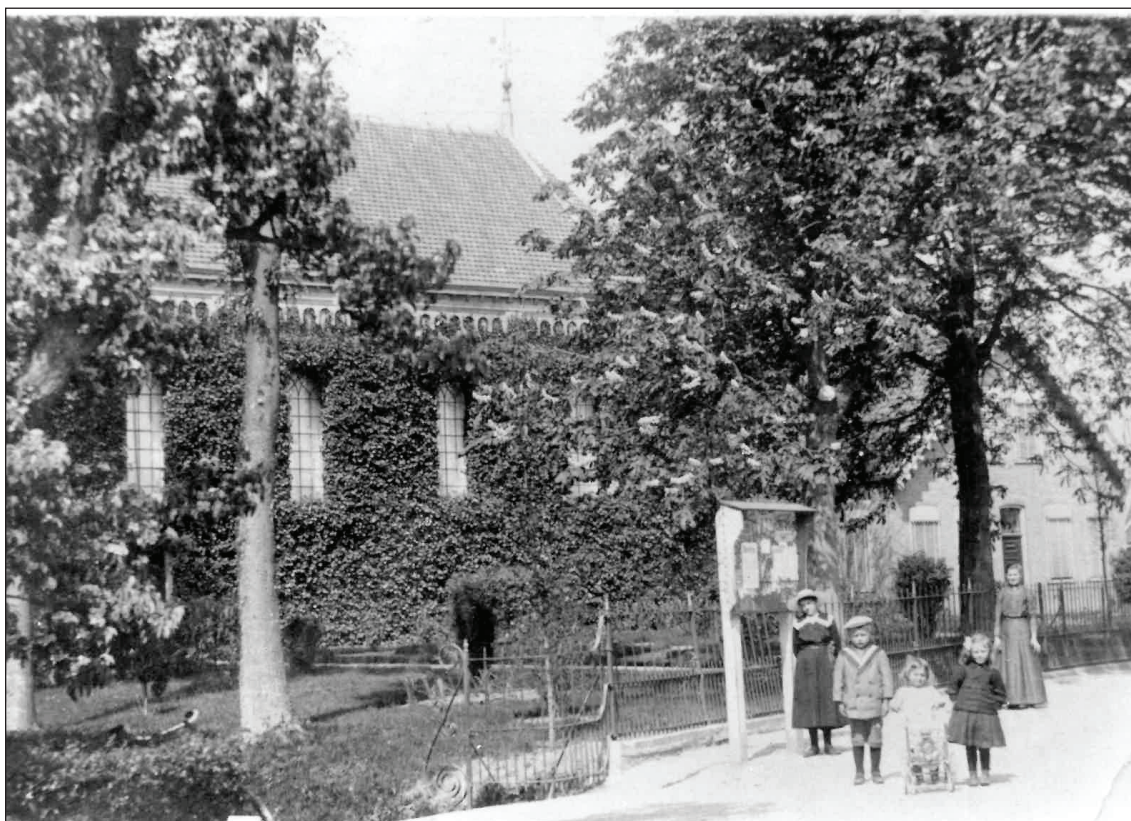

Afb. 27. Foto uit 1897 van de Hervormde kerk van Hem vlak na de brand. Het dak van het schip en de torenspits zijn ingestort (Beeldbank RCE, inv. 17077).

Afb. 28. Foto genomen in 1898 ter hoogte van Hemmerbuurt 119 met zicht op het oosten. Op de voorgrond het in 1928 afgebrande Café de Hoop en op de achtergrond de torenspits van de Hervormde kerk van Hem in herstel (West-Fries Archief inv. 18219).

27 Halbertsma 1972, 122-123; Numan 2005, 200-201.

Afb. 29. Foto genomen rond 1910 van de Hervormde kerk van Hem met een groep kinderen voor het gietijzeren hek rond het oude kerkhof (West-Fries Archief inv. 18994).

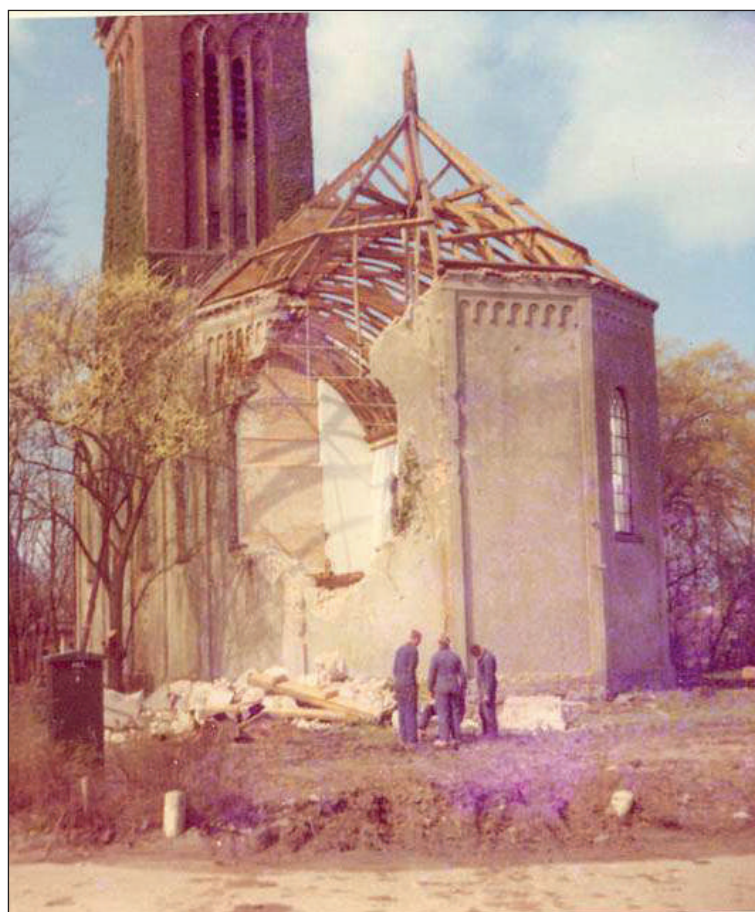
Afb. 30. Foto uit 1925 van een optocht op de Hemmerbuurt ter ere van de inhuldiging van burgemeester Honijk met rechts het kerkhof van de Hervormde kerk van Hem (Beeldbank Historische Vereniging Suyder Cogge inv. 05055).

Afb. 31. Foto genomen in 1950 van de Hervormde Kerk van Hem ter hoogte van Hemmerbuurt 111 met zicht op het noordoosten (Beeldbank RCE, inv. 43583).

Afb. 32. Foto genomen rond 1950 van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg met zicht op het noorden (collectie: Gré Bakker-Bruijn).

Afb. 33. Foto van de sloop van het schip van de Hervormde Kerk van Hem in 1972 (Beeldbank Historische Vereniging Suyder Cogge inv. 07126).

Afb. 34. Luchtfoto van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg (rode stippellijn: plangebied) (bron: PDOK).

De kadastrale minuut van 1826 toont ten oosten van de kerk een L-vormig gebouw met een schuurtje (afb. 26.1). In 1832 is het in bezit van de weduwe van Klaas Koster. Op diverse prenten met het bijschrift "De Stede Hem" uit de vroege 18de eeuw zien we twee stolpen (afb. 35). De stomp die het dichtst bij de kerk staat is voorzien een trapgevel aan de voorzijde. Een foto uit omstreeks 1910 geeft nog aardig hetzelfde beeld weer (afb. 36). Het pand met de trapgevel stond bekend als de herberg "'t Wapen van Hem". Volgens een gevelsteen stamt de herberg uit 1619, maar vermoedelijk bestond deze al veel langer, omdat verhalen uit de periode rond de Beeldenstorm (1566) en daarna de herberg ook vermelden.²⁸ Op de mid-17de-eeuwse kaart van Dou is op deze locatie inderdaad een gebouw getekend (afb. 24). In het 19de-eeuwse kadaster wordt gesproken over een huis met kolfbaan en boomgaard. Diverse foto's uit de vroege 20ste eeuw geven een goed indruk van de herberg, toen in gebruik als café (afb. 37, afb. 38 & afb. 39). Op zeker moment is de gevel wit gepleisterd. Boven de dubbele voordeur met lage trapopgang hing een uithangbord met daarop het wapen van de vroegere gemeente Venhuizen. In de jaren twintig is het aanzicht van de herberg sterk veranderd, waarbij de sierlijke trapgevel werd afgebroken (afb. 40). In 1943 werd ook deze herberg getroffen door brand, waarna het pand in 1944 in het geheel is gesloopt. Sindsdien bestaat het perceel uit grasland en is het wegdek van het kruispunt met de Torenweg breder geworden (afb. 32).

28 Bregman 2019, 31; Bregman 2020, 50.

Afb. 35. Gravure van de kern van Hem met het zicht op het noordwesten, door Hendrik Spilman, ca. 1750 naar een tekening van Cornelis Pronk uit 1726 (collectie: Zuiderzeemuseum, Enkhuizen).

Afb. 36. Foto genomen rond 1910 ter hoogte van Hemmerbuurt 62 met het zicht op het noordwesten. Op de achtergrond zijn de herberg 't Wapen van Hem en de Hervormde kerk zichtbaar (West-Fries Archief inv. 17907).

Afb. 37. Foto genomen rond 1890 van de herberg 't Wapen van Hem met het zicht op het oosten (West-Fries Archief inv. 18991).

Afb. 38. Foto uit 1917 van de herberg 't Wapen van Hem met een wit bepleisterde voorgevel (Beeldbank RCE, inv. ST-1488).

Afb. 39. Foto genomen rond 1920 ter hoogte van Hemmerbuurt 97 met het zicht op het noordwesten. Op de voorgrond de herberg 't Wapen van Hem en daarachter de pastorie en de Hervormde Kerk van Hem (collectie: Gré Bakker-Bruijn).

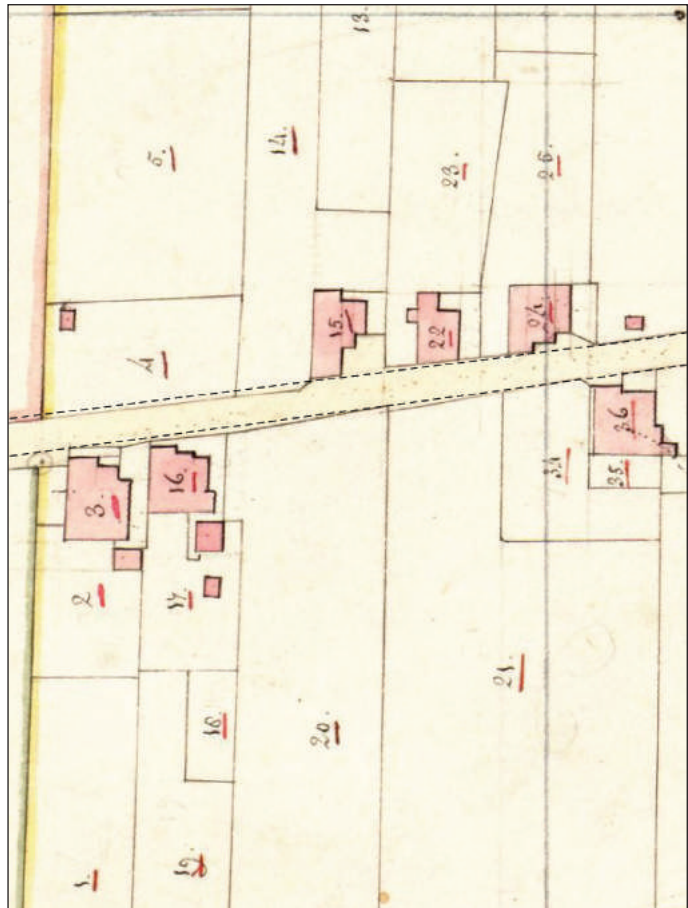
Afb. 40. Foto genomen rond 1930 ter hoogte van Hemmerbuurt 91 met het zicht op het westen. Rechts de herberg 't Wapen van Hem met verbouwde voorgevel (Beeldbank Historische Vereniging Suyder Cogge inv. 02368).

2.3.5 Weg tussen Westeinde 14-16, Venhuizen.

Tot slot is er nog een interessante locatie aan het eind van het traject. Voorbij de oude bannegrens tussen Hem en Venhuizen komt men uit op het Westeinde. Tussen de stolpboerderij van Westeinde 16 en het pand op nummer 14 loopt een sloot in noord-zuidrichting. Deze sloot is overbrugd met een dam waar een duiker doorheen loopt. De sloot wordt duidelijk aangegeven op de kaart van Dou uit het midden van de 17de eeuw (afb. 41). Ook is op deze locatie een brug getekend. Op de kadasterkaart uit 1826 is ter hoogte van de sloot enkel een lijn getekend als perceelgrens (afb. 42). De panden die ter hoogte van het huidige Westeinde 16 en 14 lagen waren volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (OAT) uit 1832 in het bezit van de boerin wed. Pieter Schoemaker en bakker Jan Geerling. Op een foto uit 1955 is op deze locatie nog een brug te zien (afb. 43). Deze is in de jaren zeventig van de 20ste eeuw vervangen door een dam met duiker.

Afb. 41. Uitsnede van de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654 met de 17de-eeuwse situatie van de sloot tussen Westeinde 14 en 16, zwarte stippellijn bij benadering: plangebied.

Afb. 42. Uitsnede van het Kadastrale Minuut uit 1826 met de vroeg-19de-eeuwse situatie van de sloot tussen Westeinde 14 en 16, zwarte stippellijn: plangebied.

Afb. 43. Foto genomen in 1955 ter hoogte van Westeinde 14 met het zicht op het oosten. Op de voorgrond de brug die in de jaren zeventig is vervangen door een dam met duiker (Beeldbank Historische Vereniging Suyder Cogge inv. 03695).

3. Doel en methode van het onderzoek

3.1 Doel en onderzoekskader

Doel van het archeologisch onderzoek in Hem en Venhuizen is het documenteren van gegevens en het bergen van vondstmateriaal. Zodoende kan informatie worden behouden en gepubliceerd die van belang is voor de kennisvorming van de historie van de Hemmerbuurt en het Westeinde, die het dorpslint van Hem en een deel van Venhuizen in de gemeente Drechterland vormen.

Onderhavig archeologisch onderzoek moet niet op zichzelf worden bekeken, maar binnen een regionaal en nationaal onderzoekskader worden geplaatst. Voor het plaatsen van een opgraving binnen een landelijk onderzoekskader is de NOaA 2.0 (Nationale Onderzoeksagenda Archeologie) van belang. De NOaA is vervaardigd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ondersteund door universiteiten en gemeentelijke archeologen. Het weerspiegelt de stand van zaken, lacunes en vragen die er leven binnen de archeologie. Voor het onderzoeksgebied zijn met name de volgende onderzoeksthema's uit de NOaA relevant:

H18: Dorpsvorming;

H21: De dynamiek van het landgebruik;

H22: Mens-materiële cultuurrelaties;

H23: Netwerken en infrastructuur.

3.2 Onderzoeksopdracht

In het Programma van Eisen is een aantal onderzoeksvragen geformuleerd die als leidraad bij het archeologisch onderzoek en de uitwerking daarvan hebben gefungeerd. Dit rapport tracht antwoord op deze onderzoeksvragen te geven. Hieronder worden de vragen weergegeven.

Bronstijd

1. Zijn sporen uit de Bronstijd aanwezig binnen het plangebied? Zo ja, wat is de gaafheid, omvang, datering en aard van de sporen?

Middeleeuwen (circa 1100-1550)

1. Ontginningsfase (12de/13de eeuw)

1.1 Wat is de datering en aard van de sporen?

1.2 Wat is de gaafheid en conservering van de sporen?

1.3 Wat is de omvang van de vindplaats/vindplaatsen?

1.4 Op welke diepte zijn de aangetroffen sporen gelegen?

2. De binnenwaterkerende dijk

2.1 Wanneer is de binnenwaterkerende dijk die het centrum van het dorpslint van Hem vormt, aangelegd?

2.2 Hoe is deze binnenwaterkerende dijk opgebouwd in de Late Middeleeuwen? Is er sprake van ophogingen met puin of stenen of enkel met kleizoden of veenzoden?

2.3 Vanaf wanneer heeft zich langs de binnenwaterkerende dijk het dorpslint Hem gevormd? Zijn er archeologische aanwijzingen die dit kunnen bevestigen?

3. Middeleeuwse bewoning

- 3.1 Zijn er sporen van laatmiddeleeuwse bebouwing langs of onder de dijk aanwezig, zo ja wat is de datering en aard van deze sporen?
- 3.2 Vanaf wanneer is men gaan wonen aan de Hemmerbuurt?
- 3.3 Is er sprake van bewoning op huisterpen in de late middeleeuwen en zo ja werden deze vanaf de beginperiode opgeworpen?

Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

4. De Nederlands Hervormde Kerk

- 4.1 Is er sprake van begravingen direct onder of langs het huidige wegtracé? Zo ja, in welke periode zijn deze begravingen te dateren?
- 4.2 Heeft er rond het kerkhof een erfafscheiding in de vorm van een sloot, muur of hekwerk gelopen? Zo ja, hoe is dit archeologisch nog zichtbaar?
- 4.3 Bevinden zich in de bodem nabij de Nederlands Hervormde Kerk objecten die een relatie hebben met het Christendom? Zo ja, uit welke periode dateren deze objecten?

5. Infrastructuur van de Hemmerbuurt en Westeinde

- 5.1 Wat is de datering en aard van de sporen?
- 5.2 Wat is de gaafheid en conservering van de sporen?
- 5.3 Wat is de omvang van de vindplaats/vindplaatsen?
- 5.4 Op welke diepte zijn de aangetroffen sporen gelegen?
- 5.5 Hoe is het oude wegtracé van de Hemmerbuurt en Westeinde opgebouwd? Is er sprake van een stratigrafische opbouw van karrensporen, puin en klinkers onder het asfalt?
- 5.6 Wanneer is men in Hem overgegaan van een onverhard wegdek naar een verhard wegdek?
- 5.7 Hoe ziet de infrastructuur van het water er uit: vaarten, sloten, beschoeiingen, bruggen, sluizen etc.
- 5.8 Wanneer zijn de acht bruggen en sloten aangelegd die de Hemmerbuurt doorkruizen en op de kaart van Dou (1651-1654) zijn aangegeven?
- 5.9 Wanneer zijn deze bruggen gesloopt?
- 5.10 Wanneer zijn de sloten gegraven en gedempt die de Hemmerbuurt doorkruizen en op de kaart van Dou (1651-1654) en op de Kadastrale Minuut uit 1826 worden aangegeven?

6. Bebouwing langs de Hemmerbuurt en Westeinde

- 6.1 Is er sprake van resten van muurwerk en funderingen van gebouwen onder het huidige wegtracé, bijvoorbeeld de voorhuizen van stolpboerderijen. En zo ja, wat is de datering en aard van deze sporen?
- 6.2 Zijn er resten van erfafscheidingen (bijvoorbeeld sloten of hekwerken) tussen de gebouwen en de weg?
- 6.3 Zijn vondsten in verband te brengen met de functies van de katholieke schuilkerk aan Hemmerbuurt 24 en het katholieke armenhuis aan Hemmerbuurt 30? Te denken valt aan crucifixen, rozenkransen, heiligenbeeldjes en relikwieën.
- 6.4 Zijn vondsten in verband te brengen met de functies van het voormalige café de Hoop aan Hemmerbuurt 76 en de vroegere herberg 't Wapen van Hem aan Hemmerbuurt 64? Te denken valt aan grote hoeveelheden glaswerk (kelkglazen, flessen), tabakspijpen en serviesgoed.

3.3 Methode

Ten behoeve van het vervangen van het wegdek werd het gehele tracé van de Hemmerbuurt in Hem tot aan Westeinde 12 in Venhuizen in de volle breedte uitgegraven tot 1,1 m onder het maaiveld. Dit betrof het cunet. De breedte van het wegdek varieerde tussen circa 6 en 8 m. Centraal onder het wegdek werd ter vervanging van de riolering een sleuf van ongeveer 1 m breed op een diepte tot gemiddeld 1,8 m onder het maaiveld uitgegraven (afb. 44). Nadat de nieuwe rioolbuizen waren gelegd werd de riolsleuf met schoon zand opgevuld (afb. 45). Op diverse plekken werden tevens diepe gaten gegraven voor de aanleg van hemelwaterputten (afb. 46). De diepte hiervan ging tot circa 2,5 m -mv.

Afb. 44. Overzichtsfoto van de graafwerkzaamheden ter hoogte van Hemmerbuurt 76 met in het midden de riolsleuf.

Het onderzoek is uitgevoerd in verschillende fases. Vier locaties zijn opgegraven en de overige graafwerkzaamheden zijn gemonitord.

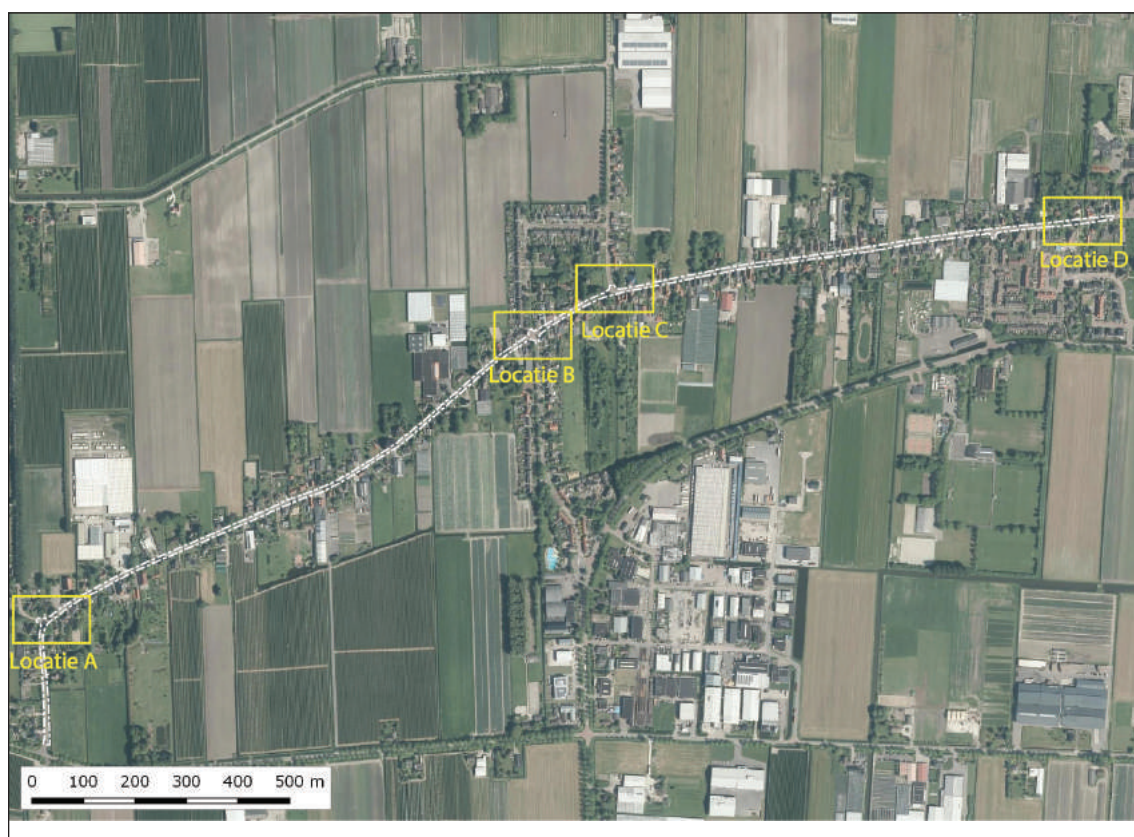
Gelijk opgaand met de wegwerkzaamheden zijn vier locaties archeologisch opgegraven (afb. 47 & afb. 48). Het ging daarbij met name om kruispunten en locaties waar zich volgens de historische kaarten meerdere structuren onder het wegdek konden bevinden.

Afb. 45. De nieuwe rioolbuis is aangelegd ter hoogte van Hemmerbuurt 62, waarna de riolsleuf met schoon zand wordt dichtgestort.

Afb. 46. Aanleg van een hemelwaterput op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg.

Afb. 47. De archeologisch onderzochte locaties binnen het plangebied.

De geselecteerde locaties waar intensiever op is ingezet, waren de volgende:

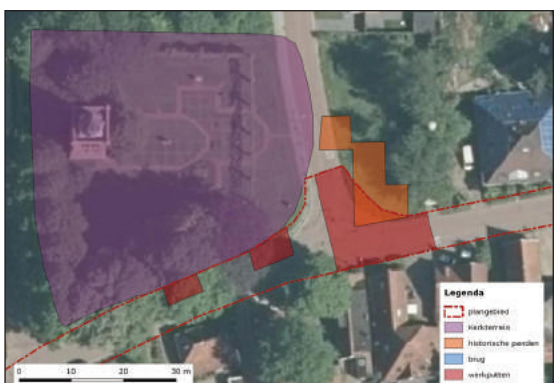
- A Kruising Hemmerbuurt - Meeweg, Hem
- B Kruising Hemmerbuurt - Noorder Sluisstraat - Hertog Willemweg, Hem
- C Kruising Hemmerbuurt - Torenweg, Hem
- D Weg tussen Westeinde 14-16, Venhuizen

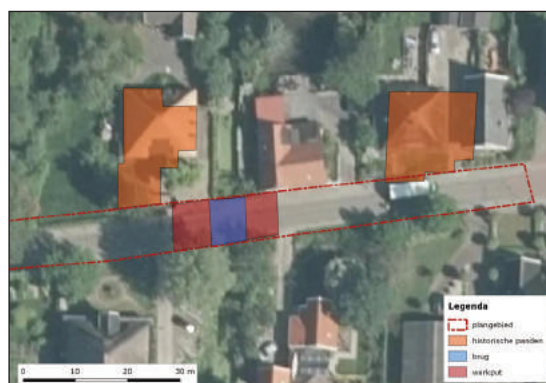
Afb. 48.1. Locatie A. Kruising Hemmerbuurt-Meeweg, Hem.

Afb. 48.2. Locatie B. Kruising Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg, Hem.

Afb. 48.3. Locatie C. Kruising Hemmerbuurt-Torenweg, Hem.

Afb. 48.4. Locatie D. Weg tussen Westeinde 14-16, Venhuizen.

Voor locaties A, B en D is per locatie in principe één werkput aangelegd. Op locatie C werden voorafgaand aan het onderzoek drie werkputten gepland: twee langs de omheining van de begraafplaats om de begrenzing van het kerkhof te lokaliseren en één werkput op de kruising van de Torenweg en de Hemmerbuurt langs Hemmerbuurt 64 waar resten van herberg 't Wapen van Hem uit 1619 werden verwacht. Uiteindelijk werden tijdens de graafwerkzaamheden langs het kerkhof geen intacte menselijke skeletresten aangetroffen, daarom is ter plaatse buiten de rioolsleuf niet dieper dan de beoogde 1,1 m -mv uitgegraven.

Voor het inmeten van sporen en het afbakenen van de werkputten is gebruikt gemaakt van door de gemeente geplaatste grondslagpunten met RD-coördinaten. Op locatie A zijn twee vlakken aangelegd, op de andere locaties één vlak. Negen profielen zijn gedocumenteerd.

Voor zover mogelijk zijn de meeste sporen met GPS ingemeten of op tekening vastgelegd op schaal 1:20. Enkele sporen zijn ingemeten ten opzichte van de bebouwing. Hierdoor moet rekening worden gehouden met een zekere foutmarge. Het vondstmateriaal is met de hand en voor zover mogelijk per spoor verzameld.

Het uitgegraven wegdek en de stort zijn met een metaaldetector afgezocht. Buiten de sporen is het vondstmateriaal gedocumenteerd ter hoogte van elk adres waar de graafwerkzaamheden onder het wegdek plaatsvonden. De vondsten uit het cunet en de vondsten uit de dieper uitgegraven rioolsleuf zijn apart van elkaar verzameld.

Bij de uitwerking zijn de keramiek- en glasvondsten gedetermineerd volgens het classificatiesysteem voor laat- en post-middeleeuws aardewerk en glas (het 'Deventer-systeem'). Het doel van dit systeem is het eenduidig beschrijven van keramiek en glas in heel Nederland, waardoor het makkelijker is om vondsten en vondstcomplexen te vergelijken.

Het gravend onderzoek en de uitwerking zijn verricht volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) versie 4.1, en het Kwaliteitshandboek Archeologie Hoorn, versie 2.0.

4. Resultaten archeologisch onderzoek

De sporen die bij het archeologisch onderzoek zijn gevonden, kunnen in drie perioden worden geplaatst, namelijk de 12de eeuw voorafgaand aan de aanleg van de binnenwaterkerende kade, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Sporen uit de Bronstijd zijn niet herkend of aangetroffen in de smal uitgegraven sleuven. Vanwege de beperkte oppervlakte die per opgravingslocatie werd uitgegraven konden de meeste sporen uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd slechts gedeeltelijk worden gedocumenteerd. In het hiernavolgende wordt eerst de natuurlijke bodem beschreven, gevolgd door de opbouw van de Hemmerbuurt en daarna worden de sporen per locatie en daarbinnen chronologisch per periode uiteengezet. De volgorde van de beschrijvingen begint bij het kruispunt van de Meeweg en de Hemmerbuurt, ter hoogte van Hemmerbuurt 146 en volgt dan de Hemmerbuurt in noordoostelijke richting tot aan Westeinde 14 in Venhuizen. Tussen de opgegraven werkputten zijn tijdens het monitoren ook enkele structuren en sporen aangetroffen en gedocumenteerd. Deze worden tussen de paragrafen van de opgravingslocaties beschreven op volgorde van gedocumenteerde locatie in het traject Hemmerbuurt-Westeinde. De sporen zijn per opgravingslocatie weergegeven in bijlage 1 t/m 4.

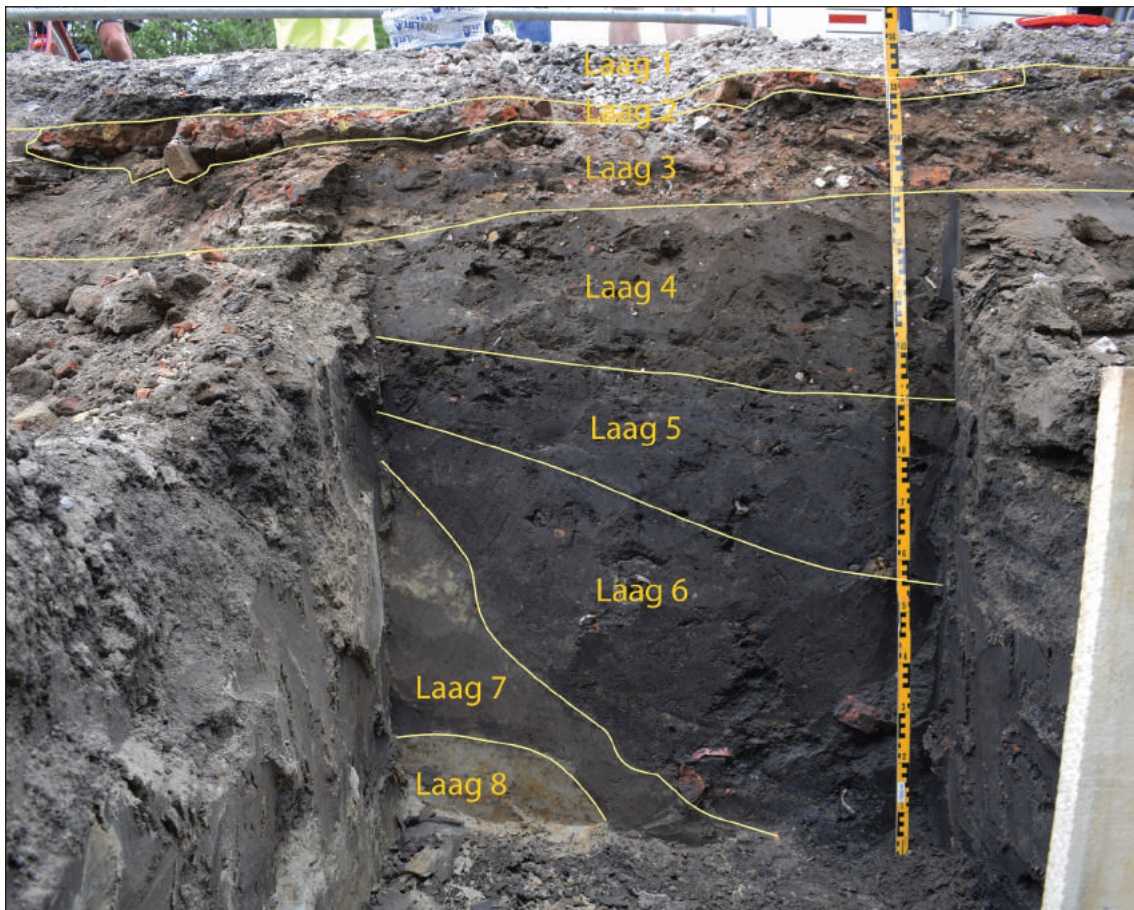
4.1 De natuurlijke bodem binnen het plangebied

De natuurlijke bodem onder de Hemmerbuurt bestond uit lichtgrijs fijn kleiig zand. De bovenkant hiervan varieert sterk tussen de verschillende onderzochte locaties, aangezien op diverse plaatsen de middeleeuwse sloot langs de oorspronkelijke kade van de Hemmerbuurt werd aangesneden, terwijl op andere plaatsen deze sloot in het profiel ontbrak. De bovenkant van de natuurlijke bodem varieert tussen circa -0,90 tot -2,10 m onder het maaiveld. Het diepste punt is gemeten ter hoogte van de toren van de Hervormde Kerk. De zandige ondergrond hangt samen met de ligging op een uitloper van de zandige inversierug (afb. 4).

4.2 Opbouw van de Hemmerbuurt

Ter hoogte van het kerkhof van Hem zijn tijdens de graafwerkzaamheden in de Hemmerbuurt enkele profielen afgeschaafd in de putwand en in de rioolsleuf. Meest inzichtelijk over de opbouw van de weg is een profiel (profiel 2) dat in het midden van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg is gezet, gericht op het oosten (afb. 49). Het moderne wegdek bestond uit een circa 15 cm dikke asfaltlaag (laag 1). Daaronder werd straatwerk van rode en gele klinkers met een dikte van circa 4 tot 5 cm aangetroffen (laag 2), waarschijnlijk vormde dit het oude paardenstraatje in het midden van de weg. Op verschillende plaatsen werd het oude voetgangerspad aan de noordzijde van de Hemmerbuurt nog redelijk intact aangetroffen. Dit is bijvoorbeeld het geval ter hoogte van Hemmerbuurt 76, de plaats waar vroeger café De Hoop met de sierlijke halsgevel stond. Het ging om een 65 cm breed paadje (S3) van klinkerharde Friese boerengeeltjes met een gemiddeld formaat van circa 18,5x7x4 cm dat op circa 40 cm onder het maaiveld lag (afb. 50). Het straatje was opgebouwd uit twee banen kopstenen aan de zijkanten en bestond in het midden uit streksteentjes. Dit straatwerk dateert waarschijnlijk uit de 18de of 19de eeuw. Tussen dit pad en het paardenstraatje bevond zich rood baksteenpuin en grind vermengd met zand (laag 3). Deze laag was ongeveer 35 cm dik, waarbij het diepste punt op circa 55 cm onder het maaiveld lag (afb. 49). Het diepste punt van de volgende laag lag op ongeveer 85 cm -mv. Deze (laag 4) bestond uit bruin zand met brokjes baksteen en klei. Daaronder bevond zich een circa 20 cm dikke laag van donkerbruin zand (laag 5). Vanaf dit

punt, op een diepte van rond de 105 cm onder het maaiveld, tekenden zich de contouren van een gedempte sloot af die in west-oost richting centraal door de huidige Hemmerbuurt liep. Deze sloot (laag 6) was gevuld met donkerbruine en grijze klei, waartussen zich scherven uit de 14de en 15de eeuw bevonden. Het diepste punt van de sloot lag op meer dan 2,5 m onder het maaiveld, deze diepte werd gemeten in de uitgegraven kuilen voor de hemelwaterputten. Onder de sloot werden een lichtbruine kleilaag (laag 7) – mogelijk een ophogingslaag uit de Bronstijd – en de natuurlijke ondergrond van lichtgrijze zavel (laag 8) gedocumenteerd.

Afb. 49. Oostprofiel ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg met in geel de verschillende lagen gemarkeerd.

Afb. 50. Voetgangerspaadje van gele klinkers aan de noordzijde van de weg gedocumenteerd ter hoogte van Hemmerbuurt 76. De foto is richting het noorden genomen.

4.3 Locatie A: Kruising Hemmerbuurt - Meeweg, Hem

4.3.1 Sporen voorafgaand aan de aanleg van de kade (circa 1100-1200)

Ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg zijn enkele sporen in de uitgegraven rioolsleuf aangetroffen die vermoedelijk dateren van voor de aanleg van de middeleeuwse kade die de huidige Hemmerbuurt vormt.

Kuilen (S5, S6 & S7)

Ten noordwesten van Hemmerbuurt 229 centraal onder het huidige wegdek op een diepte van circa 0,80 m onder het maaiveld bevond zich een drietal kuilen (S5, S6 & S7) op een rij west-oost georiënteerd met daartussen gemiddeld 1,5 tot 2 m afstand (afb. 51). De grootste en diepste kuil (S7) was ongeveer 4 m breed en 1,5 m diep (afb. 52). Het diepste punt bevond zich op circa -2,10 m onder het maaiveld (circa 2 m -NAP. De overige twee kuilen waren circa 2 tot 2,5 m breed en 70 cm tot 1 m diep (afb. 53 & afb. 54). Opvallend is de rechthoekige vorm van de kuilen, de wanden zijn vrijwel haaks naar beneden uitgegraven. Deze opmerkelijke vorm doet vermoeden dat het hier om zogenaamde daliegaten gaat.

Dergelijke gaten worden in verband gebracht met grondverbetering ten tijde van de veenontginning. Ze werden gegraven om de voedselarme en zure toplaag van het veen in de regio van kalkrijke klei of zavel te voorzien. De vruchtbare grond werd over de venige toplaag gespreid ter bevordering van de groei van landbouwgewassen. De gegraven gaten werden na het winnen van de klei of zavel weer opgevuld met voedselarme grond en daartussen zat soms huishoudelijk afval.²⁹ De benaming van deze "daliegaten" is vermoedelijk ontleend aan het woord 'dalen'. Doordat de kuilen na het winnen van het kalkrijke sediment gedempt werden met veen, kon zuurstof toetreden, waardoor het oxidatieproces versnelde en de kuil eerder inklonk. Een tweede verklaring voor het woord daliegat is een verwijzing naar het oud-Nederlandse woord "dary", dat afval of vuilnis betekende. Mogelijk is dit verbasterd tot dalie.³⁰ Kuilen die geïnterpreteerd zijn als daliegaten zijn onder andere in Scharwoude, Zwaag en Ursem aangetroffen.³¹ Het formaat van deze kuilen loopt sterk uiteen. In de meeste gevallen is de doorsnede van een daliegat tussen de 3 m en 4 m. In extremere gevallen zelfs 5 m tot 7 m.³²

29 Gerritsen 2017, 31; Leek & Stellingwerf 2019, 28.

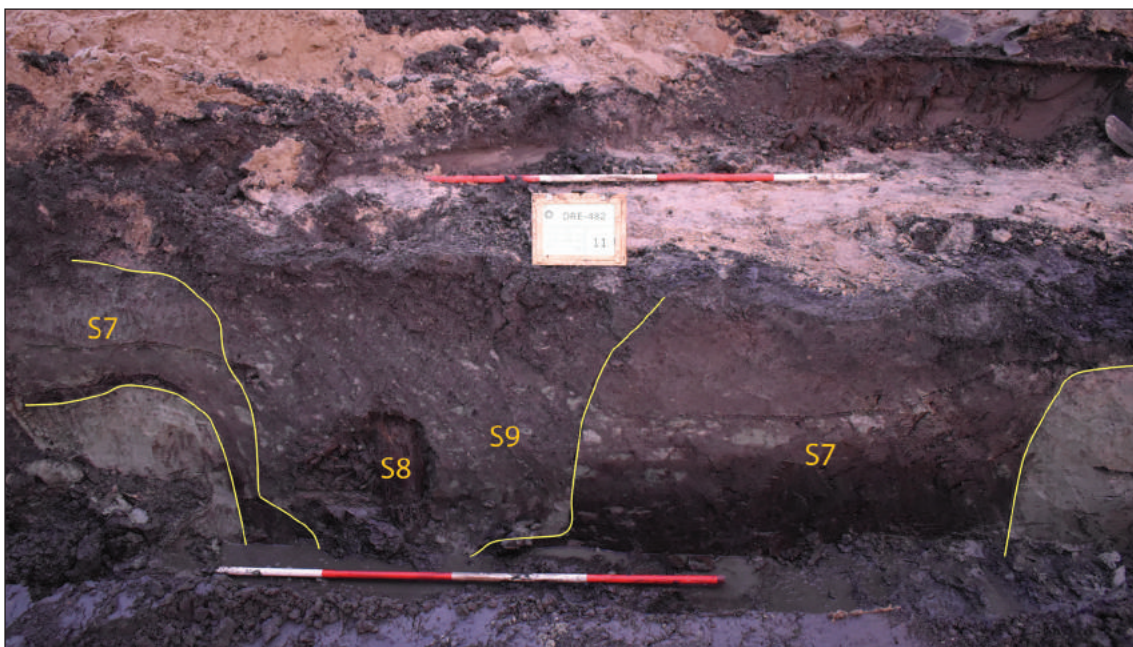
30 Van der Linden & Van Geel 2005, 114.

31 Gerritsen 2017, 31-33; Leek & Stellingwerf 2019, 28; Van der Linden & Van Geel 2005.

32 Leek & Stellingwerf 2019, 28.

Afb. 51. Overzichtsfoto van de middeleeuwse kuilen of daliegaten (S5, S6 & S7) in de rioolsleuf vlak voor het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg. Achter de kraan de boerderij van Hemmerbuurt 146.

Afb. 52. Dwarsdoorsnede van een grote middeleeuwse kuil (S7) met daar doorheen een insteekkuil (S9) gegraven voor een telefoonpaal (S8). De foto is richting het noorden genomen.

Afb. 53. Dwarsdoorsnede van de tweede middeleeuwse kuil in de rioolsleuf (S6). De foto is richting het noorden genomen.

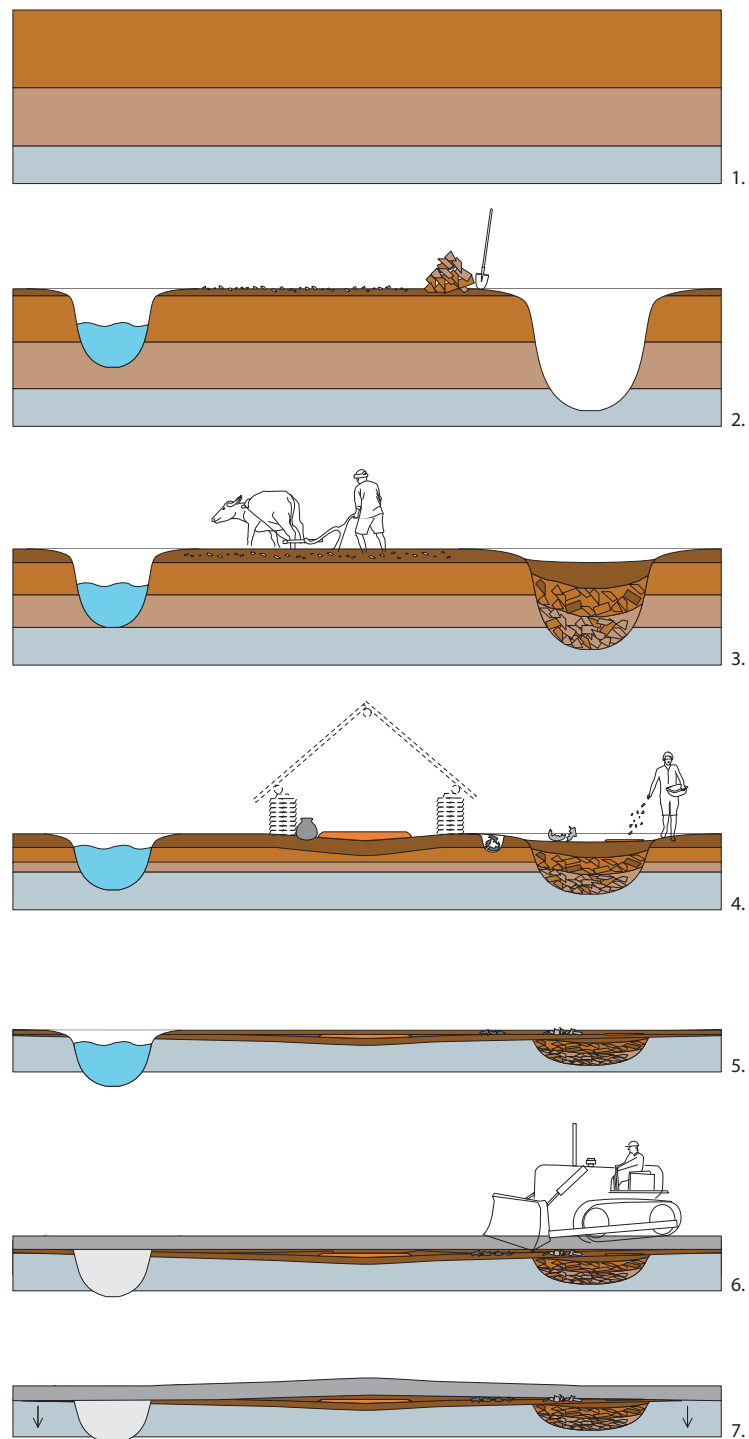

Afb. 54. Dwarsdoorsnede van de derde middeleeuwse kuil in de rioolsleuf (S5). De foto is richting het noorden genomen.

De kuilen S5, S6 en S7 bevatten vullingen die zeer vergelijkbaar met elkaar zijn. Onderin bevond zich een circa 15 cm dikke laag van donkerbruine en grijs gevlekte klei met daarin brokjes veen en houtskool. Daarop bevond zich een 30 tot 50 cm dikke laag van bruingrijze klei, onderin vermengd met brokken lichtgrijze klei. Hierbovenop lag een 15 cm dik laagje lichtgrijze zandige klei met brokken grijze klei en organische brokjes. Hierin is duidelijk een nazak te herkennen. Bovenin de kuilen bestond de vulling uit bruine tot bruingrijze klei met wat assig materiaal. Uit de nazak van de kuilen of de afdekkende laag kwamen ook enkele keramiëscherven. Dieper in de kuilen is geen vondstmateriaal aangetroffen. Dit is een vergelijkbare situatie met daliegaten bij andere opgravingen. De scherven zijn daarmee als zwerfafval van het bewoonde gebied te interpreteren. Ze zijn na het dempen van de kuilen daar terechtgekomen. Waarschijnlijk waren de dichtgegooide daliegaten nog een tijd lang als depressie in het landschap zichtbaar en zodoende waren ze uitermate geschikt om afval en as in te dumpen (afb. 55).³³ Het vondstmateriaal bestaat vooral uit fragmenten van respectievelijk kogelpot- en Paffrath-aardewerk en enkele stukken dierlijk botmateriaal.³⁴ Naast een handvol wandfragmenten van kogelpotten is één rand met een deel van de steel van een bakpan van kogelpotaardewerk aangetroffen. Verder kunnen een fragment proto-steengoed en een scherfje Pingsdorf-type aardewerk uit de kuilen S6 en S7 opgemerkt worden. Op basis van de vondsten dateren deze kuilen uit de 12de en vroege 13de eeuw.

33 Gerritsen 2017, 32.

34 V35, V39, V40, V41, V42.

Afb. 55. De jongste landschapsgenese in oostelijk West-Friesland vereenvoudigd weergegeven (Gerritsen 2013).

1. Voor de ontginning bestaat een groot deel van de bodem uit hoog- en laagveen.
- 2 en 3. Het veen wordt ontgonnen. Sloten worden gegraven en met behulp van de kalkrijke grond uit daliegaten maakt men het veen geschikt voor akkerbouw. Het veen klinkt in en de top oxideert.
4. De functie van het gebied verschuift van akker- naar woongrond. De ingezette maaiveld daling zet door.
5. Het gebied wordt door de inwoners verlaten en in gebruik genomen als weidegrond.
6. Tijdens de ruilverkaveling komt er een kleipakket op het veen. Eventueel aanwezige ophogingspakketten worden in deze fase verstoord.
7. Verlaging van het polderpeil zorgt voor een verdere maaiveld daling waarbij het veenpakket minder snel zakt dan de kleigronden. Hierdoor komt de vindplaats als een pukkel hoger te liggen dan het omringende landschap.

4.3.2 Sporen uit de Late Middeleeuwen (circa 1200-1550)

Sloot (S10)

In het zuidelijk georiënteerde profiel van de rioolsleuf ter hoogte van Hemmerbuurt 229 werd een gedempte sloot (S10) aangetroffen, waarvan het diepste punt voorbij de diepte van de rioolsleuf (1,80 m -mv) lag (afb. 56 & afb. 57).

Afb. 56. Doorsnede van de gedempte sloot (S10) ter hoogte van Hemmerbuurt 229. De foto is richting het zuiden genomen.

Onderaan in de sloot bevonden zich vergraven brokken lichtgrijze klei en laagjes veen met daarboven donkerbruine tot lichtbruine klei, afgedekt door een laag van grijze zavel. In de sloot werden geen scherven aangetroffen, wat het dateren van de slootvullingen lastig maakt. Waarschijnlijk gaat het hier nog om een deel van de sloot die op de 17de-eeuwse kaart van Dou en de kadastrale minuut uit 1826 zichtbaar is (afb. 16 & afb. 17). De sloot maakt een scherpe knik naar het westen en loopt onder de brug door naar het noordwesten. Mogelijk bestond deze knik nog niet in de Middeleeuwen en liep de sloot parallel aan de Hemmerbuurt door.

Afb. 57. Dwarsdoorsnede van de gedempte sloot (S10) ter hoogte van Hemmerbuurt 229. De foto is richting het oosten genomen. Op de voorgrond het muurtje van de brugfundering en rechts een deel van de duiker uit de jaren zestig van de 20ste eeuw.

Afb. 58. De brugfundering (S11) in het midden van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg. De foto is richting het oosten genomen.

Daarmee zou dit goed de oorspronkelijke sloot van de middeleeuwse binnenwaterkerende kade kunnen zijn die al deels in het verleden is dichtgeslibd en later in de Nieuwe Tijd met grijze zavel gedempt is.

4.3.3 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

Brugfundering (S11)

Iets ten zuidoosten van het middelpunt van de kruising Hemmerbuurt-Meeweg werd op de plaats waar een hemelwaterput werd aangelegd op circa 2,25 m onder het maaiveld een muurtje (S11) in noordwest-zuidoostelijke oriëntatie aangetroffen (afb. 58). Vlak erboven, iets ten noordoosten ervan, bevond zich de duiker die als vervanging van de oorspronkelijke sloot er in de jaren zestig van de 20ste eeuw is aangelegd (afb. 59). Om de opbouw van de muur te kunnen bepalen is deze, na in situ te zijn ingemeten, met de kraan uitgegraven (afb. 60). Het muurtje was 48 cm breed en bestond uit 11 steenlagen met een totale hoogte van 56 cm. De bakstenen bestonden vooral uit Friese boerengeeltjes met daartussen her en der rode stenen. De gemiddelde steenmaat was 22x10x4 cm. Dit muurtje was hoogstwaarschijnlijk onderdeel van de brugfundering. Aan de zuidkant van

Afb. 59. De brugfundering (S11) in het midden van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg met daarnaast de betonnen duiker uit de jaren zestig van de 20ste eeuw. De foto is richting het zuiden genomen.

Afb. 60. Het muurwerk van de brugfundering (S11) nadat dit deel met de kraan is verwijderd.

de muur werden in een donkerbruine kleilaag zeven keramiekscherven uit het tweede kwart van de 19de eeuw aangetroffen.³⁵ Waarschijnlijk gaat het hier om de insteek van de fundering. Als het spoor op de kadasterkaart van 1826 wordt geplot, dan komt de locatie goed overeen met de zuidwestelijke kant van de brug die daar is afgebeeld (afb. 61). Dit maakt duidelijk dat het aangetroffen muurwerk deel uitmaakte van de brugfundering.

Het vondstmateriaal is onder te verdelen in fragmenten van steengoed, roodbakkerd aardewerk en Engels industrieel wit aardewerk. Tussen het steengoed is een scherv van een kan (s2-kan-32?) uit Frechen op te merken. Het roodbakkerd aardewerk bestaat uit scherven van een grape uit Bergen op Zoom en een Friese voorraadpot (r-pot-2) met brede kraagrand. Meest bepalend voor de datering van het vondstcomplex is het verfijnde serviesgoed van Engels aardewerk. Het gaat om een bodemfragment van een bord van *creamware* met vlakke bodem en scherven van twee theekopjes van *pearlware*, waaronder een exemplaar op uitstaande standing. Eén kopje is beschilderd met blauwe strobloemen, gekopieerd naar Duits porselein. Het andere exemplaar is voorzien van een onderglazuur blauw drukdecor met een Chinees figuur in een landschapje (afb. 62).³⁶ Dit kopje is gemaakt tussen circa 1825-1850.

Op basis van de datering van het vondstmateriaal is de fundering mogelijk aangelegd in het tweede kwart van de 19de eeuw. Dit zou kunnen betekenen dat de van oorsprong houten brug in deze periode is vervangen door een structuur van baksteen. Het kan in het geval van de scherven echter ook om een 19de-eeuwse stortvulling uit de sloot gaan, waarbij de stenen brugfundering al bestond. De baksteenformaten zijn niet erg doorslaggevend voor een duidelijke datering van de structuur. De bakstenen kunnen op grond van hun formaat dateren van de 17de tot en met de 19de eeuw.³⁷ Omdat slechts een deel van de structuur in de uitgegraven sleuf zichtbaar was, konden niet de gehele muur en de insteek ervan gedocumenteerd worden. Dit maakt het interpreteren van de exacte datering van het muurwerk lastig.

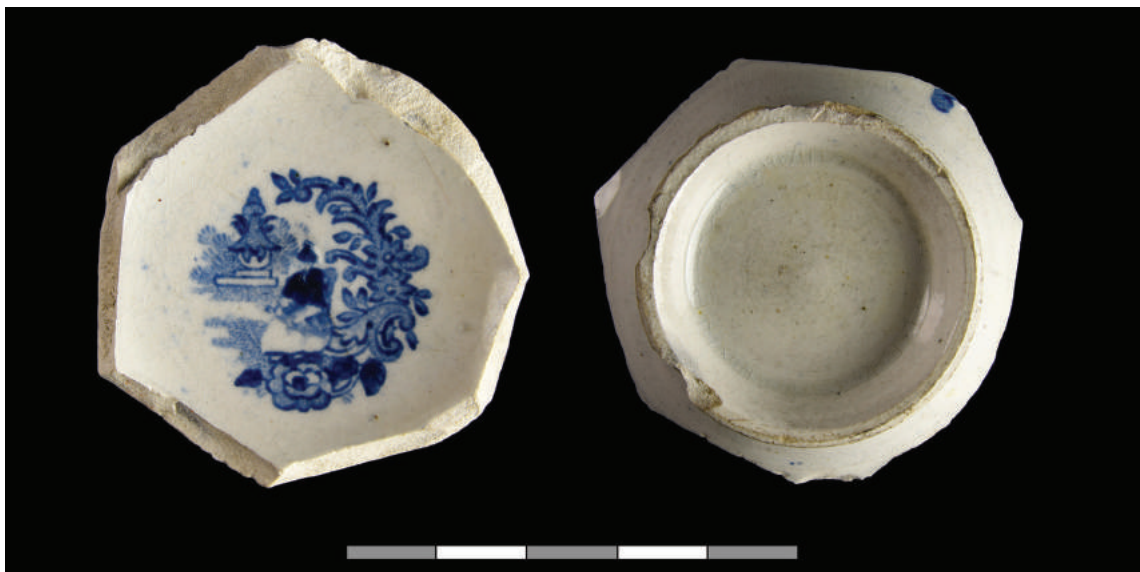
³⁵ V46.

³⁶ V46-C01.

³⁷ Gawronski & Veerkamp 2004, 19-23.

Afb. 61. De aangetroffen sporen op kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg geplot op de kadasterkaart van 1826.

Afb. 62. Scherf van een kop van Engels industrieel wit aardewerk uit de mogelijke insteek van de brugfundering, ca. 1825-1850 (V46-C01).

Stolpboerderij Hemmerbuurt 146

Aangezien tevens een deel van de Meeweg werd uitgegraven, werd verwacht dat hier mogelijk een deel van de fundering van de stolpboerderij die zichtbaar is op de kadastrale minuutkaart van 1826 zou worden aangetroffen (afb. 17). Met uitzondering van wat baksteenpuin is hiervan niets teruggevonden, aangezien het wegdeel op deze locatie niet dieper dan 95 cm onder het maaiveld werd uitgegraven (afb. 63). Tot deze diepte werd grotendeels schoon wit bouwzand aangetroffen, omdat met het omleggen van de Meeweg in de jaren 1960 deze plek eerder uitgegraven is geweest. Eventuele sporen van bebouwing en de gedempte sloot zijn

waarschijnlijk hierdoor verloren gegaan.

Telefoonpaal (S8)

Afb. 63. Uitgegraven wegdeel van de Meeweg met de boerderij van Hemmerbuurt 146 op de achtergrond. De foto is richting het westen genomen.

Dwars door de grote middeleeuwse kuil (S7) ten noordwesten van Hemmerbuurt 229 is veel later een andere kuil gegraven (S9) die diende als insteek voor het plaatsen van een naaldhouten vierzijdig gepunte ronde paal met een diameter van 17 cm (S8) (afb. 52 & afb. 64). Deze insteek bestaat uit verrommelde grijze klei met daarin lichtgrijze kleibrokken en brokken

Afb. 64. De vermoedelijke telefoonpaal (S8) wordt met de kraan uit het profiel van de rioolsleuf getrokken. De foto is richting het noorden genomen.

baksteenpuin. De houten paal is met een ijzeren pen verbonden aan een andere ronde paal met een diameter van 21 cm. Bij beide palen konden 45 jaarringen geteld worden, een exacte kapdatering is echter niet vastgesteld. Vermoedelijk diende de tweede paal als verankering voor de eerste paal. In eerste instantie werd gedacht dat het hier mogelijk om een deel van de fundering van de oude brug ging, maar bij nader inzien heeft deze paal waarschijnlijk gediend als telefoonpaal. Daarmee zal de paal dateren uit de vroege 20ste eeuw. Op een foto uit 1917, genomen ter hoogte van Hemmerbuurt 207, zijn bijvoorbeeld zulke telefoonpalen te zien (afb. 11). Tijdens de archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden zijn op veel plaatsen ook loden kabelstrips van de PTT gevonden. Deze dateren vermoedelijk uit de tijd dat de telefoonpalen werden vervangen door kabels in de bodem, zo rond het midden van de 20ste eeuw.

4.4 Locatie B: Kruising Hemmerbuurt - Noorder Sluisstraat - Hertog Willemweg, Hem

4.4.1 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

Brugfundering (S4)

Vrij dicht onder de bestrating kwamen in noordoostelijke richting twee banen van machinaal vervaardigde rode bakstenen tevoorschijn (S4) (afb. 65). Hoogstwaarschijnlijk zijn dit de funderingen van de brug die in 1953 is gebouwd en bij de aanleg van het kruispunt Hemmerbuurt-Hertog-Willemweg-Noorder Sluisstraat in de jaren zeventig van de 20ste eeuw onder het asfalt is verdwenen. De muren van de brug liepen door tot minimaal 1,70 m onder het maaiveld. De bakstenen meten gemiddeld 22x10x6 cm. De gemeten tienlagenmaat kwam uit op 62 cm. De graafwerkzaamheden werden niet dieper uitgevoerd dan 1,70 -mv. Funderingsresten van een voorganger zijn derhalve niet aangetroffen. Het is aannemelijk dat funderingen van voorgaande bruggen grotendeels verstoord geraakt zijn door de plaatsing van deze brug in het midden de 20ste eeuw.

4.5 Locatie C: Kruising Hemmerbuurt – Torenweg, Hem

Afb. 65. Funderingen (S4) van de 20ste-eeuwse brug ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg. De foto is richting het westen genomen.

4.5.1 Sporen uit de Late Middeleeuwen (circa 1250-1550)

Sloot (S2)

In een noord-zuidprofiel dat midden in het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg is gezet, werden goed de contouren zichtbaar van een brede en diepe gedempte sloot (S2), waarvan de top rond 105 cm –mv zat en waarvan het diepste punt rond de 2,10 m –mv gemeten is (afb. 49). In profiel 1 dat in een kuil voor het hemelwater in oost-westrichting aan de zuidelijke weghelft van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg is gezet liep de diepte van de sloot nog verder dan de uitgegraven 2,5 m –mv. Waarschijnlijk is dit de sloot waarvan een deel nog bestaat als de Hemmerbuurtkadijk ten westen van Venhuizen. Ter hoogte van Hemmerbuurt 107 werd in de uitgegraven rioolsleuf op circa 1,80 m onder het maaiveld in oost-westelijke richting een 270 cm lange eiken plank aangetroffen (afb. 66). De plank was 16 cm breed en 3 cm dik en was op de kopse zijde ingegraven. Vermoedelijk maakte deze plank deel uit van een beschoeiing langs de kade die de Hemmerbuurt in de Late Middeleeuwen vormde. Aangezien de plank te weinig jaarringen bevatte kon deze niet dendrochronologisch worden onderzocht.

Afb. 66. Profielwand van de rioolsleuf ter hoogte van Hemmerbuurt 107 met onder de jalon een lange houten plank. De foto is richting het noorden genomen.

Het hout is daarom niet specifiek te dateren. Op basis van de tientallen 14de- en 15de-eeuwse keramiekscherven die uit de rioolsleuf verzameld zijn, is de sloot in de kern van Hem vermoedelijk in deze periode gedempt. Mogelijk heeft toen ook de gedeeltelijke verlegging van de sloot naar de Waterlozing ten zuiden van Hem plaatsgevonden. Het vondstmateriaal bestaat hoofdzakelijk uit spaarzaam geglazuurd roodbakend aardewerk en steengoed uit Siegburg, waarvan een deel voorzien is van een asblos, typerend voor de periode 1375-1500.³⁸

38 V2, V6, V16, V18.

4.5.2 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

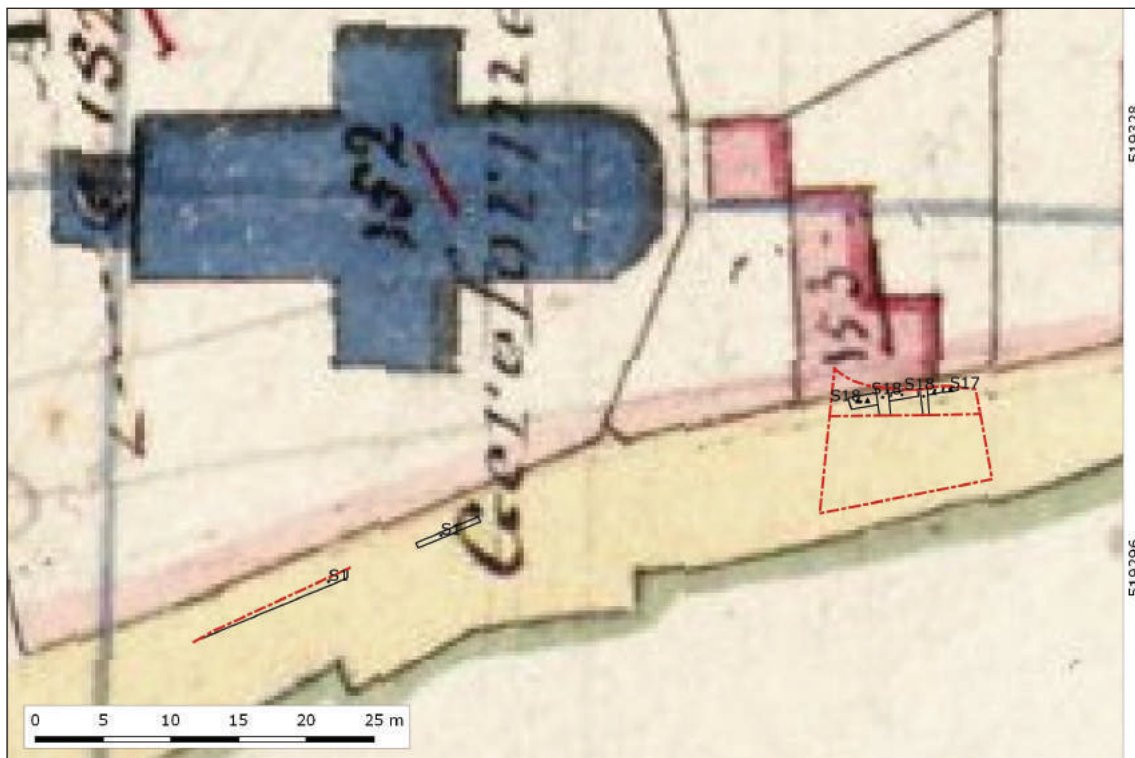
Fundering omheining kerkhof (S1)

Tijdens het verwijderen van de stoep aan de noordzijde van de Hemmerbuurt werd parallel langs het kerkhof op een diepte van 42 cm onder het maaiveld een muurtje (S1) aangetroffen. Het muurwerk bestond uit vier lagen orangerode (circa 19,5x9x4,5 cm) en roodpaarse bakstenen (circa 18,5x9x3,5 cm) gemetseld met zachte kalkmortel op natuurstenen blokken (afb. 67).

Afb. 67. Funderingsresten (S1) van de vroegere omheining van het kerkhof van Hem. De foto is richting het noorden genomen.

Het diepst gemeten punt van het muurtje lag op 70 cm onder het maaiveld. De structuur kwam tevoorschijn ter hoogte van Hemmerbuurt 103 en liep door tot Hemmerbuurt 107, vanaf dat punt verdween het muurwerk in noordwestelijke richting in de putwand. De bakstenen lagen iets ten zuiden van, de plek waar op de Kadastrale Minuut van 1826 de erfgrans van het kerkhof is aangegeven en waar tot de sloop van de kerk in de jaren zeventig van de 20ste eeuw nog een gietijzeren hek stond (afb. 68). Op oude foto's is te zien dat het hek inderdaad op een muurtje gefundeerd was (afb. 29 & afb. 31). De combinatie van baksteen op natuurstenen blokken lijkt echter tamelijk zwaar om enkel voor de ondersteuning van een gietijzeren hek te dienen. Mogelijk bestond de omheining van het kerkhof eerder uit een bakstenen muur voordat deze werd vervangen door een gietijzeren hek ergens in de tweede helft van de 19de eeuw. Verschillende kerkhoven in West-Friesland zijn nog afgebakend met een muurtje van bakstenen.

Afb. 68. De aangetroffen sporen op kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg geplot op de kadasterkaart van 1826.

Opvallend is dat tussen de natuurstenen blokken zich ook fragmenten van grafzerken van Belgische blauwe hardsteen bevonden (afb. 69 & afb. 70). Op een fragment van 47,5x45,5x8,5 cm dat op 62 cm onder het maaiveld werd aangetroffen kwam met het verwijderen van mortelresten zelfs een jaartal tevoorschijn (afb. 71).³⁹ De fragmentarisch bewaard gebleven inscriptie luidt: "DES STERE SE MBER 1647". Waarschijnlijk wordt hier september 1647 in het Jaar des Heren bedoeld.

Een exacte sterfdag en de naam van de overledene zijn helaas niet te achterhalen. Bijzonder is de aanwezigheid van een huismerk in de vorm van een X en daaronder het getal "102" met een kruisboog. Mogelijk gaat het om de grafsteen van een ambachtsman. Een tweede fragment van 44,5x32x4,5 cm is voorzien van een "A", vermoedelijk een rijnummer van het graf (afb. 72).⁴⁰

Het muurwerk liep vlak ten zuiden langs enkele grote beuken. De ouderdom van de bomen is geschat op circa 120 tot 130 jaar. Vermoedelijk zijn deze bomen geplant na de brand van de kerk in 1897. De wortels van de bomen zijn grotendeels door het muurwerk geblokkeerd. Dit betekent dat de fundering in ieder geval ouder moet zijn dan het moment dat de bomen werden geplant. De grafzerkfragmenten maken duidelijk dat op zeker moment een deel van het kerkhof is geruimd. De grafzerken en bakstenen zouden ook uit de oorspronkelijke vloer en muur van de in 1856 verbouwde kerk afkomstig kunnen zijn. Een fragment met daarop het jaartal "1647" maakt in ieder geval duidelijk dat de fundering na die tijd is aangelegd. Rekening houdend met de gemiddelde omlooptijd van grafmonumenten moet de sloop van de grafzerken en het gebruik ervoor voor de fundering van een omheining in de 18de of 19de eeuw hebben plaatsgevonden.

39 V12-N01.

40 V7-N01.

Tot slot valt op te merken dat tijdens de graafwerkzaamheden in de Hemmerbuurt langs het kerkhof nauwelijks menselijk botmateriaal is aangetroffen. Het gaat om enkele vingerkootjes en een rugwervel. Het ontbreken van grote delen van skeletten maakt duidelijk dat het kerkhof sinds de stichting ervan altijd goed begrensd is geweest.

Afb. 69. Funderingsresten (S1) van de vroegere omheining van het kerkhof van Hem met rechts een groot fragment van een grafzerk. De foto is richting het noorden genomen.

Afb. 70. Funderingsresten (S1) van de vroegere omheining van het kerkhof van Hem met op de voorgrond het fragment van een grafzerk met inscriptie (V12-N01). De foto is richting het westen genomen.

Afb. 71. Het fragment van de grafzerk met inscriptie, gedateerd 1647, nadat de mortelresten zijn verwijderd (V12-N01).

Afb. 72. Het fragment van een tweede grafzerk met inscriptie "A", nadat de mortelresten zijn verwijderd (V12-N01).

Fundering 't Wapen van Hem (S17 & S18)

De verwachting was dat in de noordoostelijke hoek van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg de funderingsresten van de in 1943 afgebrande herberg 't Wapen van Hem zouden worden aangetroffen. Er werden parallel aan de Hemmerbuurt inderdaad muurresten (S17, S18) gevonden op circa 1 m onder het maaiveld (circa 0,5 m -NAP) (afb. 73). Het muurwerk bestond uit maximaal vijf op elkaar gemetselde steenlagen in kopverband met harde kalkmortel met schelpresten ertussen. De onderste laag was circa 80 cm in breedte. De muur werd op twee plaatsen doorkruist door twee 20ste-eeuwse gietijzeren buizen (S19) die haaks op de Hemmerbuurt lagen. De gehele lengte van de bakstenen funderingen lag rond de 8 m. Er is enkel muurwerk langs de rooilijn van de straat aangetroffen (afb. 68). Funderingen die de zuidwestelijke hoek van het voormalige pand, haaks op de Hemmerbuurt, volgden, ontbraken. Op de laatste meter in het meest oostelijke deel leek sprake te zijn van een iets ouder stuk muurwerk (S17) dat in koud verband stond tegen de overige funderingen (S18) (afb. 74). Mogelijk is sprake geweest van herstelwerkzaamheden op zeker moment. Dit deel bestond uit orangerode bakstenen met afmetingen tussen 22,5x11x5,5 en 22x11x5 cm. Bij het overige muurwerk werden orangerode bakstenen gemeten van onder andere 23x11x5 cm en 22x10x5,5 cm. Deze afmetingen passen in de 16de en 17de eeuw.⁴¹ De datering van de bakstenen sluit derhalve aan op het jaartal "1619" dat op de gevel van de herberg stond vermeld. Het is echter mogelijk dat het pand al minstens een halve eeuw eerder was gebouwd.

41 Gawronski & Veerkamp 2004, 21.

Afb. 73. De funderingsresten (S17 & S18) van de vroegere herberg 't Wapen van Hem. Op de achtergrond een gietijzeren waterleidingbuis (S19) die dwars door het muurwerk loopt. De foto is richting het oosten genomen.

Afb. 74. Detail van de funderingen (S17 & S18) van de vroegere herberg 't Wapen van Hem, waarbij twee delen in koud verband zijn gemetseld. De foto is richting het noorden genomen.

4.6 Hemmerbuurt 1 – Westeinde 15

4.6.1 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

Grenspaal (S13)

Precies ter hoogte van het plaatsnaambord van Venhuizen dat de grens met Hem markeert, werd op circa 50 cm onder het maaiveld (0,7 m –NAP) in de zuidelijke weghelft gestuit op een groot fragment van de vroegere grenspaal (S13) die hier eeuwenlang stond (afb. 75).⁴² De paal is van gefrijnde blauwe hardsteen en meet 39x39 cm. Van de lengte is 140 cm bewaard gebleven (afb. 76). Aan de noordkant van grens bevindt zich een grenspaal uit 2004 (afb. 7). Een informatiebordje op deze paal leert ons dat de oorspronkelijke hardstenen banpaal uit 1791 dateerde, maar in 1932 is gesneuveld. Enkel de originele schildhoudende leeuw met het wapen van Venhuizen is bewaard gebleven en is in 2004 geplaatst op de huidige grenspaal. Het gevonden hardstenen fragment zal het onderste deel van de in 1932 gesneuvelde banpaal zijn. Dit deel is overgedragen aan de Historische Vereniging Suyder Cogge.

42 Met dank aan R. Peetoom van Strukton Civiel West bv voor het melden.

Afb. 75. Het fragment van de grenspaal (S13) tussen Hem en Venhuizen wordt uit de grond getakeld. De foto is richting het zuidoosten genomen.

Afb. 76. De grenspaal (S13) nadat deze naast de weg is gelegd.

4.7 Brug tussen Westeinde 14-16

4.7.1 Sporen uit de Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

Beschoeiing sloot (S15 & S16)

De graafwerkzaamheden ter hoogte van Westeinde 14 en 16 in Venhuizen brachten vooral veel schoon wit bouwzand aan het licht. Dit bouwzand vormde de dam die ter vervanging van de brug werd aangelegd over de sloot tussen Westeinde 14 en 16 in de jaren zeventig van de 20ste eeuw. Ter plekke is tot circa 3 m onder het maaiveld weggegraven. Op ongeveer 2 m –mv kwam de betonnen duiker tevoorschijn (afb. 77). Deze werd met de kraan kapot gestoten, zodat de uitgegraven put deels met water vol liep. Bovendien zakten de wanden van loszittend zand snel in, waardoor er niets van de oude brugfundering duidelijk in beeld kwam. Het lijkt erop dat de brug vrijwel in het geheel is weggebroken met de aanleg van de dam met duiker.

Afb. 77. De situatie ter hoogte van de sloot tussen Westeinde 14 en 16 in Venhuizen met in het midden de gebroken duiker uit de jaren zeventig.

Afb. 78. Paal in de uitgegraven sleuf van Strukton Civiel West B.V nadat deze is losgetrokken door de kraan.

Wel kwamen enkele naaldhouten palen en planken aan weerszijden van de sloot in het zicht op circa 3 m –mv (afb. 78). Dit zal de beschoeiing van de oude sloot geweest zijn, aangezien de meeste palen een diameter van circa 10 cm hadden. Palen die als fundering voor een brug hebben gediend zullen flink forser geweest zijn. Zowel ten westen (S15) van de duiker als ten oosten daarvan (S16) kwam hout tevoorschijn. De palen werden door de graafmachine eruit getrokken. Deze konden niet ter plekke worden ingemeten vanwege het losse zand en het water. De situatie was daarvoor te gevaarlijk. Daarom is een schetsje gemaakt van hoe de constructie ongeveer langs de sloot liep. Elf palen en planken zijn bemonsterd ten behoeve van dendrochronologisch onderzoek.⁴³ Vijf exemplaren waren op basis van het aantal jaarringen geschikt voor dendrodatering. Het betreft in alle gevallen hout van fijnspar uit het noorden van Zweden. Uiteindelijk werd bij drie planken een *terminus post quem* datering vastgesteld. Twee planken uit de beschoeiing (S16) aan de oostzijde van de sloot bleken afkomstig te zijn van dezelfde boom. Hoewel de buitenste jaarringen van de boom bij deze planken ontbreken, is de jongst meetbare jaarring rond 1700 te plaatsen. Daarmee moet de boom ergens in de eerste helft van de 18de eeuw gekapt zijn. Bij een plank uit de westelijke beschoeiing (S15) kon de jongste jaarring in 1873 gedateerd worden (afb. 79). De boom waaruit deze plank afkomstig is zal ergens tussen 1875-1925 gekapt zijn. De interpretatie die hieruit voortvloeit is dat de oostelijke beschoeiing in de 18de eeuw rond deze sloot is geplaatst. In het westelijke deel is vermoedelijk een deel van de beschoeiing hersteld in de late 19de of de vroege 20ste eeuw.

Afb. 79. Fragment van een naaldhouten plank uit de westelijke beschoeiing van de sloot (S15), dendrochronologisch gedateerd na 1873.

43 M10 t/m M20; zie rapport Van Daalen Dendrochronologie, bijlage XX.

5. Vondstmateriaal

5.1 Algemeen

Tijdens de archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden in de Hemmerbuurt van Hem en het Westeinde van Venhuizen zijn in totaal 588 keramiekscherven, acht glasscherven, 33 fragmenten bouwkeramiek, 32 fragmenten natuursteen, vier stukjes huttenleem en 131 metaalvondsten verzameld. Slechts een fractie hiervan kon gekoppeld worden aan duidelijke archeologische sporen of lagen. Buiten de sporen is het materiaal per adres verzameld, waarbij onderscheid is gemaakt in vondsten uit het uitgegraven cunet (tot 1,1 m -mv) en vondsten uit de rioolsleuf (dieper dan 1,1 m -mv). Deze verzamelmethode bleek effect te hebben. Uit de rioolsleuf kwamen hoofdzakelijk vondsten uit de middeleeuwen, terwijl het gros van het vondstmateriaal uit het uitgegraven cunet van na 1500 dateerde. Daarnaast kunnen duidelijke concentraties van de verspreiding van het vondstmateriaal per periode in de verschillende locaties van het tracé Hemmerbuurt-Westeinde herkend worden.

De keramiek en glasvondsten zijn gedetermineerd volgens het 'Deventer-systeem'. In dit systeem worden vondsten van keramiek en glas gedetermineerd op bakselsoort, vorm en typecode. Daarnaast zijn alle verzamelde fragmenten geteld, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen randscherven en overige scherven. Bovendien is het minimum aantal exemplaren (MAE) op basis van de verzamelde keramiek- en glasfragmenten vastgesteld. Verder is bij de keramiekscherven het EVE (Estimated Vessel Equivalent) op basis van randfragmenten per baksel als kwantificatiemethode vastgesteld (tabel 2). Aangezien veel vondsten sterk fragmentarisch zijn aangetroffen is gekozen voor deze methode, omdat enkel de notitie van MAE een minder betrouwbaar beeld zal genereren. Het EVE geeft wel een betrouwbaarder beeld, maar heeft ook nadelen. Doordat de telling binnen het EVE wordt gedaan aan de hand van randscherven verdwijnen kleine keramiekgroepen zonder randscherven uit het keramiekspectrum. Terwijl bij het MAE veelal sprake is van een oververtegenwoordiging zal er bij het bepalen van het EVE eerder een ondervertegenwoordiging van bepaalde bakselsoorten plaatsvinden. De waarden tussen beide kwantificatiemethoden in zullen het meest representatieve beeld genereren. Bij de beschrijving van de vormen wordt in de tekst veelal tussen haakjes verwezen naar de typecodes uit het Deventer-systeem. Een bord van roodbakkerd aardewerk wordt bijvoorbeeld afgekort tot r-bor-typenummer. Als tijdens de determinatie wel de vorm, maar niet het typenummer kon worden vastgesteld, dan is een verwijzing tussen haakjes in de tekst achterwege gelaten. In bijlage XX zijn de tellijsten van alle gedetermineerde vondsten toegevoegd.

Hieronder worden de vondsten per materiaalcategorie per periode beschreven, waarbij onderscheid is gemaakt tussen de Late Middeleeuwen (1100-1550) en de Nieuwe Tijd (1550-1950). De grens tussen deze perioden is bij 1550 gelegd, aangezien vooral vanaf het midden van de 16de eeuw grote sociaalpolitieke en -economische veranderingen optraden in de Noordelijke Nederlanden. De belangrijkste veranderingen zijn de opkomst van het protestantisme, het ontstaan van een onafhankelijke republiek en het snel toenemende Nederlandse handelsverkeer op de wereldzeeën. Deze ontwikkelingen hebben ook sterke invloed gehad op de vorming van de materiële cultuur van de Nederlanders in de loop van de eeuwen. Belangrijke factoren zijn de verfijning van de tafelcultuur en een grote instroom van exotische goederen in het Nederlandse kustgebied vanaf de tweede helft van de 16de eeuw.

Bij de keramiekvondsten – de meest omvangrijke vondstcategorie – is een minimum aantal exemplaren van 310 en een EVE van 13,6 vastgesteld (tabel 2). Beide waarden geven duidelijk aan dat roodbakkend aardewerk verreweg de grootste bakselgroep is. In beide gevallen gaat het om ongeveer de helft van het de keramiekvondsten (MAE = 154; EVE = 7,55). Alle overige keramiekcategorieën zijn in veel kleinere aantallen gevonden. Vermeldenswaardig zijn de verhoudingen van keramiek uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Van de minimaal 310 verschillende exemplaren zijn er 95 (30,6%) als middeleeuws en 215 (69,4%) exemplaren als Nieuwe Tijd-keramiek te bestempelen. Bij de EVEs zijn de verhoudingen tamelijk vergelijkbaar (34,7% versus 65,3%). Een-derde van de verzamelde keramiekvondsten dateert dus uit de Late Middeleeuwen. Van de 131 metaalvondsten zijn er vijftig geconserveerd. Het overige materiaal is gedeselecteerd en bestond uit onbepaalde stukken ijzer, lood, messing en cetera, artefacten in slechte staat en naoorlogs muntgeld evenals andere recente artefacten. Van de 76 determineerbare metaalvondsten zijn minimaal zes items in de Middeleeuwen gedateerd.

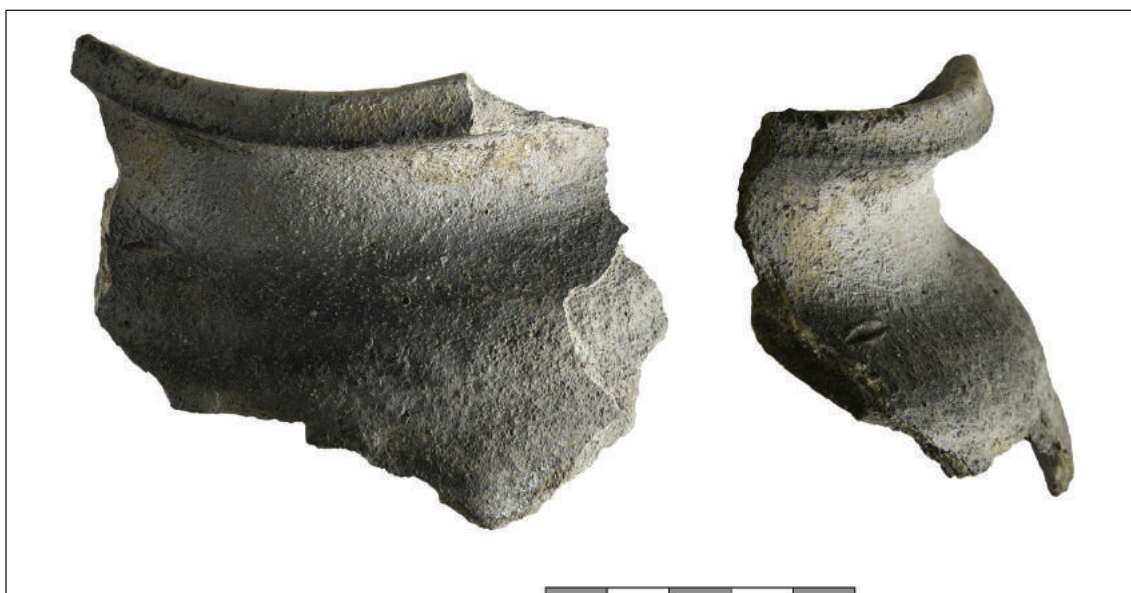
Keramieksoort	Keramiekcode	MAE	%	EVE	%
Pingsdorf-aardewerk	pi	3	1	0	0
Paffrath-aardewerk	bg	4	1,3	0,19	1,4
Kogelpotaardewerk	kp	9	2,9	0,24	1,8
Proto-steengoed	s5	3	1	0,21	1,5
Bijna-steengoed	s4	2	0,6	0,22	1,6
Ongeglazuurd steengoed	s1	18	5,8	0,98	7,2
Geglazuurd steengoed	s2	25	8,1	0,24	1,8
Aziatisch steengoed	s7	1	0,3	0,14	1
Grijsbakkend aardewerk	g	2	0,6	0,07	0,5
Roodbakkend aardewerk	r	154	49,7	7,55	55,5
Witbakkend aardewerk	w	21	6,8	0,35	2,6
Hafneraardewerk	ha	2	0,6	0,19	1,4
Majolica	m	10	3,2	0,12	0,9
Faience	f	20	6,4	0,59	4,4
Italiaans tinglazuuraardewerk	i	7	2,3	0,1	0,7
Portugees tinglazuuraardewerk	po	1	0,3	0,04	0,3
Aziatisch porselein	p	3	1	0,08	0,6
Europees porselein	ep	9	2,9	0,71	5,2
Industrieel wit aardewerk	iw	16	5,2	1,58	11,6
Totaal		310	100	13,6	100

Tabel 2. Verhoudingen van de gevonden keramieksoorten op basis van het MAE en EVE.

5.2 Late Middeleeuwen (1100-1550)

5.2.1 Keramiek

De vroegste keramiekscherven die tijdens de graafwerkzaamheden zijn aangetroffen, dateren uit de 12de tot en met de vroege 13de eeuw. Het gaat om enkele kleine fragmenten van geïmporteerd Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk, grofweg daterend tussen 1100-1225/1250, waarvan een deel afkomstig is uit de kuilen/daliegaten die zich ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg bevonden.⁴⁴ De meeste overige scherven van deze aardewerktypen zijn ook in de omgeving van dit kruispunt gevonden, met uitzondering van een Pingsdorf-type fragment dat ten zuidoosten van de kerktoeren van Hem is aangetroffen.⁴⁵ Ter hoogte van Hemmerbuurt 235, iets zuidelijker dan het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg, is in de rioolsleuf een vrij groot randfragment van een kogelpot met dakvormige rand van Paffrath-aardewerk gevonden (afb. 80).⁴⁶ Ook het typische 13de-eeuwse proto-steengoed uit het Rijnland is met een paar scherven vertegenwoordigd.

Afb. 80. Randfragment van een kogelpot van Paffrath-aardewerk (V49-C01).

Eén van de scherven is als een kan met naar binnen gebogen geribde verdikte rand (s5-kan-1) te herkennen (afb. 81).⁴⁷ Opvallend is dat eveneens deze keramiegroep enkel in de omgeving van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg is vertegenwoordigd.⁴⁸ Verder zijn vijftien scherven van regionaal vervaardigd kogelpotaardewerk uit respectievelijk de 12de en 13de eeuw verzameld. Er kunnen minimaal negen individuele objecten van kogelpotaardewerk onderscheiden worden. Naast diverse kogelpotten (o.a. kp-kog-6) als vorm is een bakpan (kp-bak-2) van kogelpotaardewerk op te merken. Bijna alle kogelpotscherven zijn ook in de sporen en in een profielwand van de rioolsleuf op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg aangetroffen.⁴⁹

44 V35, V42.

45 V18.

46 V49-C01.

47 V31-C01.

48 V31, V41, V43.

49 V35, V36, V39, V40, V41, V43.

Samen met de importkeramiek uit dezelfde periode vormen deze kogelpotscherven circa 13,5% (EVE) tot 20% (MAE) van alle verzamelde middeleeuwse keramiekvondsten uit de Hemmerbuurt (tabel 3). Enkele kogelpotscherven zijn versierd met fijne bezemstreken, deze zijn duidelijk na 1200 gemaakt. Twee scherven bevatte een opvallend grove kwartsmagering, deze kunnen juist over het algemeen wat vroeger gedateerd worden, waarschijnlijk in de 12de eeuw.

Afb. 81. Randfragment van een kan van proto-steengoed (V31-C01).

Richting 1300 wordt vanuit het proto-steengoed en het daaropvolgende bijna-steengoed "echt" steengoed ontwikkeld in het Duitse Rijnland. Het bijna-steengoed, daterend tussen circa 1275-1325 is vertegenwoordigd met twee scherven, die respectievelijk in de omgeving van het kerkhof van Hem⁵⁰ en het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg zijn aangetroffen.⁵¹ Veel omvangrijker is de hoeveelheid fragmenten steengoed daterend uit de 14de en 15de eeuw (MAE = 29; EVE = 1,22). Dit materiaal, zich onderscheidend in onbehandeld (s1) en geglazuurd steengoed (s2), maakt meer dan een kwart van alle middeleeuwse vondsten uit. Opvallend is het grote aandeel scherven van ongeglazuurde kannen op geknepen standring uit Siegburg. Het gaat om minimaal 18 exemplaren (62%; 0,98 EVE (80%)), waarvan een aantal voorzien zijn van een oranje asblos, typerend voor de periode 1375-1500. Drie 14de-eeuwse scherven van Siegburg-steengoed zijn ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg aangetroffen. De rest van de Siegburg-scherven is afkomstig uit de donkerbruine kleilagen in de rioolsleuf van het tracé Hemmerbuurt 99 tot 121, langs het voormalige kerkhof van Hem (afb. 82). Het steengoed bedekt met zoutglazuur, veelal in combinatie met een laag ijzerrijke kleislib, is vertegenwoordigd met scherven van minstens elf verschillende kannen (38%, 0,24 EVE (20%)). De meeste 14de-eeuwse kannen zijn afkomstig uit Langerwehe, het wat jongere materiaal is veelal vervaardigd in Aken of Raeren.

Keramieksoort	Keramiekcode	MAE	%	EVE	%
Pingsdorf-aardewerk	pi	3	3,2	0	0
Paffrath-aardewerk	bg	4	4,2	0,19	4
Kogelpotaardewerk	kp	9	9,5	0,24	5,1
Proto-steengoed	s5	3	3,2	0,21	4,4
Bijna-steengoed	s4	2	2,1	0,22	4,7
Ongeglazuurd steengoed	s1	18	18,9	0,98	20,8
Geglazuurd steengoed	s2	11	11,6	0,24	5,1
Grijsbakkend aardewerk	g	2	2,1	0,07	1,5
Roodbakkend aardewerk	r	42	44,2	2,54	53,8
Hafneraardewerk	ha	1	1	0,03	0,6
Totaal		95	100	4,72	100

Tabel 3. Verhoudingen van de gevonden keramieksoorten uit de Late Middeleeuwen op basis van het MAE en EVE.

50 V16
51 V31.

Afb. 82. Fragmenten van steengoed kannen uit Siegburg (V2-C01, V18-C01, V16-C01).

Met de opkomst van de verstedelijking en de daarmee gepaard gaande toenemende organisatie van ambachten in de Nederlanden doen in de loop van de 13de eeuw de op de draaischijf geproduceerde en fijn gebakken soorten grijsbakkend en roodbakkend aardewerk hun intrede. Als gevolg daarvan raakt het ruraal vervaardigde kogelpotaardewerk in het eerste kwart van de 14de eeuw uit de omloop. Terwijl grijsbakkend aardewerk slechts met twee scherven van respectievelijk een pot en een kan (g-kan-5) is vertegenwoordigd, is roodbakkend aardewerk een omvangrijke groep tussen de verzamelde keramiekvondsten uit de 14de en 15de eeuw. Ook hier valt weer op dat vrijwel al het middeleeuws roodbakkend aardewerk afkomstig is uit de rioolsleuf in het tracé langs het oude kerkhof van Hem en uit de omgeving van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg. Er zijn minstens 42 verschillende objecten te onderscheiden (44,2%, 2,54 EVE (53,8%)). In veel gevallen betreft het kookgerei in de vorm van bakpannen (r-bak-1, r-bak-2, r-bak-15) en grappen (r-gra-3). Verder zijn fragmenten van enkele kannen, voorraadpotten (r-pot-21) en een vetvanger op te merken (Afb. 83).⁵² Het materiaal is over het algemeen sporadisch geglazuurd, karakteristiek voor producten uit de late middeleeuwen. Tot slot is een fragment van een 15de of vroeg 16de-eeuwse vetvanger van Hafnerwaar, een type witbakkend aardewerk uit de regio rond Keulen, gevonden.

52 V23-C02, V2-C02, V23-C01.

Afb. 83. Scherven van roodbakend aardewerk uit de 14de en 15de eeuw. Schaal 1:2.
1. Bakpan (V23-C02), 2. Pot (V2-C02), 3. Vetvanger (V23-C01).

5.2.2 Bouwkeramiek

In het wegtracé ter hoogte van Hemmerbuurt 105-107, vlakbij de kerktoeren, is een fragment van een rechthoekige daktegel van vroeg roodbakend aardewerk gevonden (Afb. 84).⁵³ Van de tegel kan enkel de breedte en de dikte bepaald worden, deze zijn respectievelijk 12,4 cm en 1,8 cm. De daktegel is spaarzaam voorzien van loodglazuur, dit is karakteristiek voor de 14de en 15de eeuw. Mogelijk was het dak van de kerk in eerste instantie bedekt met daktegels voordat werd overgegaan op een dakdekking van leisteen.

Afb. 84. Fragment van een laatmiddeleeuwse daktegel (V10-BK01).

5.2.3 Natuursteen

In de donkerbruine grondlagen uit de rioolsleuf langs het kerkhof werden veel stukken van donkergrijze dakleien met afgeronde rand en rechthoekige nagelgaten aangetroffen. Een enkeling is intact en meet 22x15,5x0,5 cm (afb. 85).⁵⁴ Wellicht zijn de gebroken en niet recyclebare leistenen afgedankt toen er rond 1500 een grootschalige verbouwing van de kerk van Hem plaatsvond. Eén leisteenfragment (5,3x4,5x0,3 cm) valt op vanwege de ronde vorm, deze lijkt opzettelijk zo te zijn geslepen (afb. 86).⁵⁵ Tijdens het uitgraven van de Noord-Zuidlijn in Amsterdam zijn ook meerdere van deze ronde stukken leisteen met een diameter tussen de 4 en 7 cm gevonden. De onderzoekers hebben ze geïnterpreteerd als speelschijven van een bordspel.⁵⁶ Tot slot kunnen nog twee wetstenen van eidsborgkwartsiet (afb. 87)⁵⁷ en een stuk maalsteen van tefriet opgemerkt worden.

53 V10-BK01.

54 V2-N01.

55 V16-N01.

56 Gawronski & Kranendonk 2018, 484.

57 V18-N01, V31-N01.

Afb. 85. Daklei met twee nagelgaten (V2-N01).

Afb. 86. Speelschijfje geslepen uit een daklei (V16-N01).

Afb. 87. Twee wetstenen van eidsborgkwartsiet. Schaal: 1.2.
1. V18-N01, 2. V31-N01.

5.2.4 Metaal

In het tracé tussen het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg tot aan het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg werden diverse middeleeuwse metaalvondsten gedaan. De oudste vondst betreft een plat spinlood uit de 12de of 13de eeuw zonder versiering (afb. 88.1).⁵⁸ Dit model wordt veel langs middeleeuwse dorpslinten in West-Friesland gevonden.⁵⁹ De overige objecten dateren hoofdzakelijk na 1300.

Drie hoefijzers kunnen typologisch in de late middeleeuwen worden geplaatst (afb. 88.2 t/m afb. 88.4).⁶⁰ Deze modellen onderscheiden zich van jongere exemplaren door het ontbreken van een opstaand randje aan de voorkant.⁶¹ Een bijzondere bijpassende vondst is een ijzeren

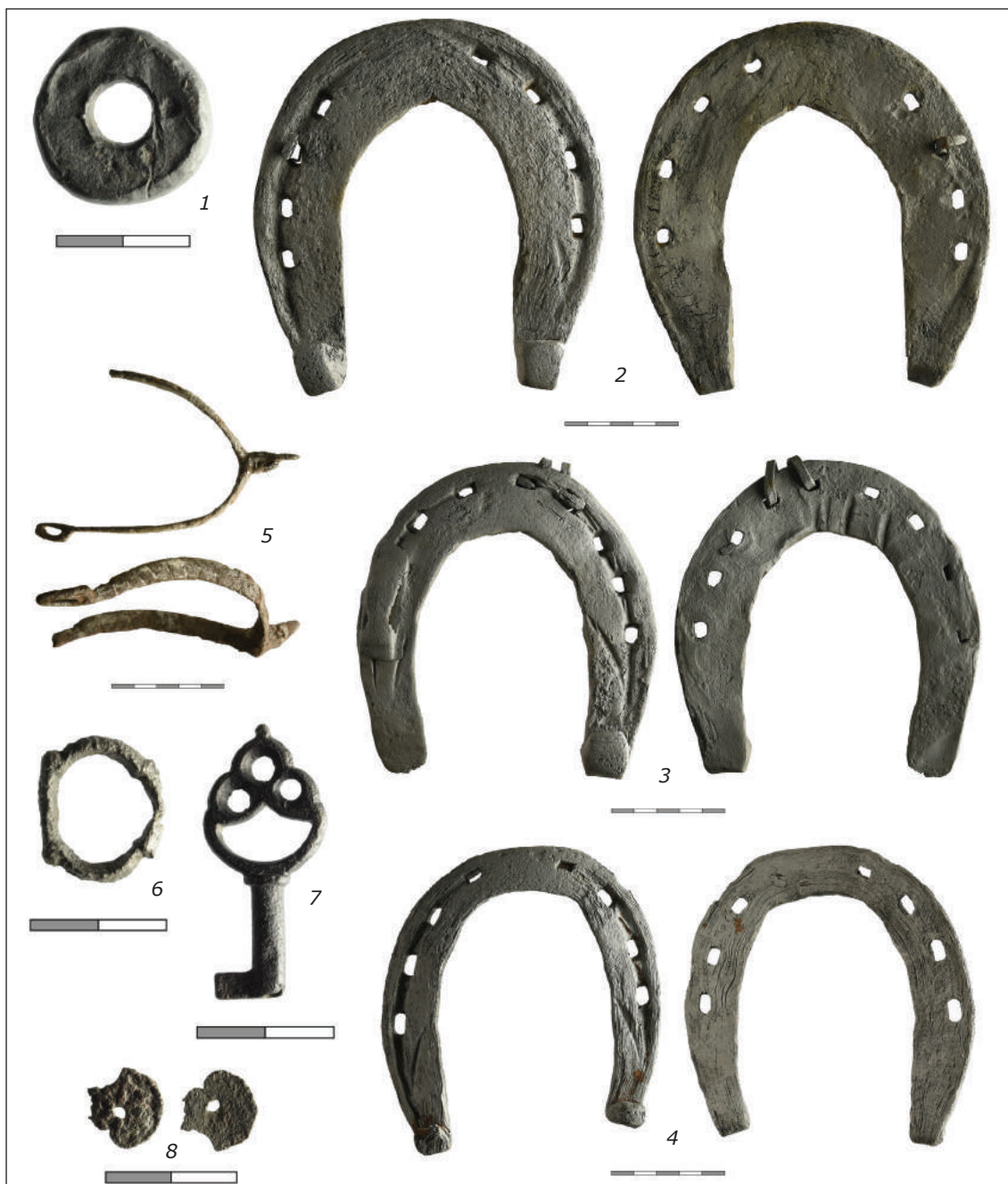
⁵⁸ V28-M01.

⁵⁹ Gerritsen 2013, 63; Schrickx 2013a, 28-29; Schrickx 2013b, 27; Schrickx 2018, 59; Schrickx & Duijn 2017, 63-64, Ter Steege & Duijn 2019, 42-43, Ter Steege & Stellingwerf 2020, 36. Dergelijke spinloden worden over het algemeen in verband gebracht met wolproductie. Ze dienden als verzwarende aan een spintol, de voorloper van het spinnewiel.

⁶⁰ V31-M03, V37-M01, V48-M08.

⁶¹ Imhof 2001, 25.

ruiterspoor versierd met zilverdraad (afb. 88.5).⁶² Interessant is het feit dat al deze transport-gerelateerde laatmiddeleeuwse metaalvondsten rond het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg zijn gevonden. Zoals op oude kaarten te zien is dit al eeuwenlang een kruispunt van verschillende middeleeuwse dijkjes.

Afb. 88. Middeleeuwse metaalvondsten. Niet op schaal.

1. V28-M01, 2. V37-M01, 3. V48-M08, 4. V31-M03, 5. V34-M01, 6. V13-M01, 7. V15-M03, 8. V9-M01.

Verder zijn in het wegtracé nabij de kerktoeren van Hem een 14de- of 15de-eeuws gespje van lood-tin en een messing sleutel met bekroning in Gotische stijl gevonden (afb. 88.6 & afb. 88.7).⁶³ Een lastig te duiden metaalvondst is een rond koperen schijfje met een diameter van

62 V34-M01; Vondst uit Liander-sleuf ter hoogte van Hemmerbuurt 148, met dank aan Cor Sjerps.

63 V13-M01, V15-M03.

18 mm, versierd met kruisjes of pijltjes (afb. 88.8).⁶⁴ De vondst is afkomstig uit de rioolsleuf die ter hoogte van het kerkhof van Hem in de Hemmerbuurt werd uitgegraven. Op basis daarvan zou het om een middeleeuws object kunnen gaan. Mogelijk is het een penninkje of een sierbeslagje geweest.

5.3 Nieuwe Tijd (1550-1950)

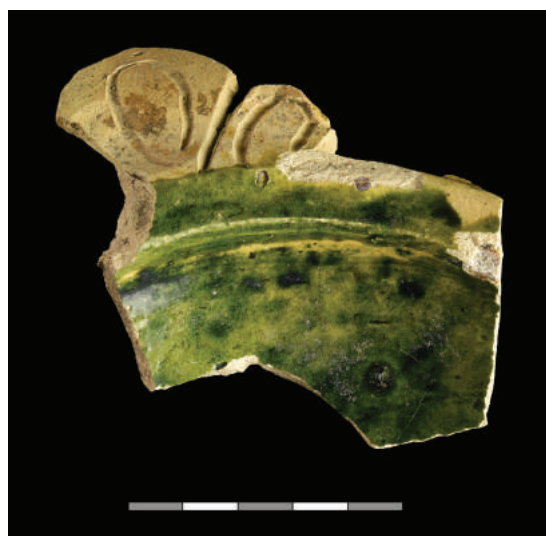
5.3.1 Keramiek

Zoals gebruikelijk voor de Nieuwe Tijd is roodbakkerd aardewerk de meest omvangrijke bakselgroep (tabel 4). Meer dan de helft van de keramiekvondsten behoort tot deze categorie (MAE = 112, 52,1%; EVE = 5,01, 56,5%). De overige baksels vertegenwoordigen gemiddeld 2 tot 10 procent van het totaal.

Keramieksoort	Keramiekcode	MAE	%	EVE	%
Geglazuurd steengoed	s2	14	6,5	0	0
Aziatisch steengoed	s7	1	0,5	0,14	1,6
Roodbakkerd aardewerk	r	112	52,1	5,01	56,5
Witbakkerd aardewerk	w	21	9,7	0,35	3,9
Hafneraardewerk	ha	1	0,5	0,15	1,7
Majolica	m	10	4,6	0,12	1,4
Faience	f	20	9,3	0,59	6,6
Italiaans tinglazuuraardewerk	i	7	3,3	0,1	1,1
Portugees tinglazuuraardewerk	po	1	0,5	0,04	0,5
Aziatisch porselein	p	3	1,4	0,08	0,9
Europees porselein	ep	9	4,2	0,71	8
Industrieel wit aardewerk	iw	16	7,4	1,58	17,8
Totaal		215	100	8,87	100

Tabel 4. Verhoudingen van de gevonden keramieksoorten uit de Nieuwe Tijd op basis van het MAE en EVE.

In de 16de eeuw is het keramiekspectrum nog hoofdzakelijk beperkt tot scherven van kannen van geglazuurd steengoed uit het Duitse Rijnland en standaard kookgerei en tafelwaar van roodbakkerd en witbakkerd aardewerk uit de regio. Veel zeldzamer is een fragment van een groen geglazuurd papkom van Hafnerwaar met een sierlijk oor (afb. 89).⁶⁵ Een opmerkelijke vondst die ter hoogte van Hemmerbuurt 229 werd aangetroffen is een fragmentarisch bewaard gebleven beeldje van een ruiter van rood- en witbakkerd klei versierd met gestoken streepjes (afb. 90).⁶⁶ Van het beeldje resteert enkel het meest stevige middendeel.

Afb. 89. Randfragment van een 16de-eeuwse papkom van Hafnerwaar (V20-C02).

⁶⁴ V9-M01.

⁶⁵ V20-C02.

⁶⁶ V32-C01.

De benen en het hoofd van zowel het paard als de ruiter zijn afgebroken. Er zijn geen parallellen van dit type beeldje bekend. In Goes en Amsterdam zijn vergelijkbare beeldjes daterend uit de eerste helft van de 16de eeuw gevonden.⁶⁷ Dichterbij Hem zijn wel vondsten gedaan van andere beeldjes van witbakkend aardewerk die in dezelfde techniek zijn vervaardigd. Het betreft twee vrouwenbeeldjes uit Hoorn en Enkhuizen.⁶⁸

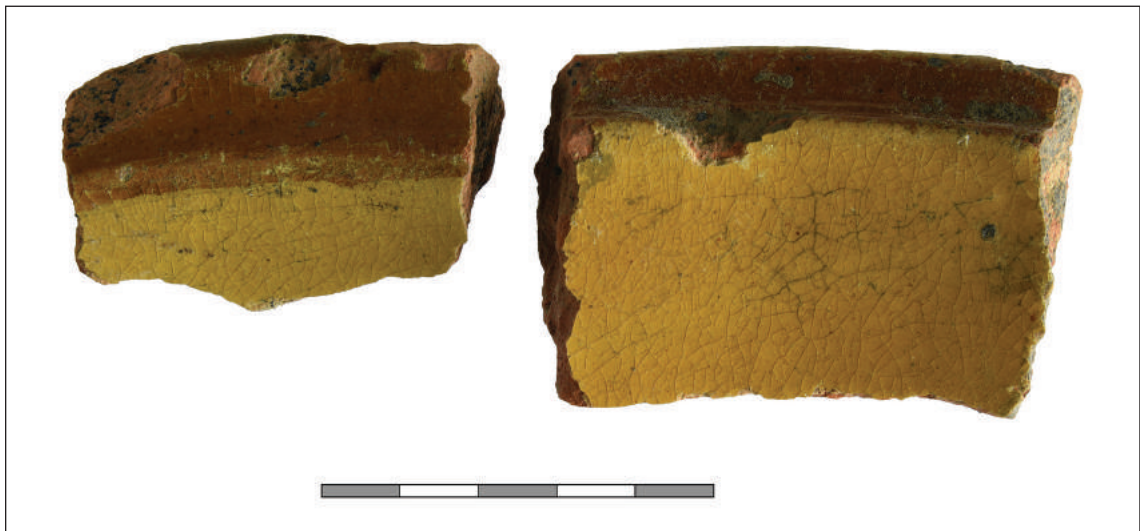
Afb. 90. 16de-eeuws beeldje van rood- en witbakkend aardewerk in de vorm van een ruiter (V32-C01).

In het laatste kwart van de 16de eeuw worden onder invloed van de Renaissance de huishoudens in het Nederlandse kustgebied veel kleurrijker ingericht. Pottenbakkerijen in onder andere Enkhuizen en Hoorn produceerden tot het midden van de 17de eeuw borden, koppen en kommen die rijkelijk versierd zijn met patronen van gekleurde kleislib. Dit type aardewerk wordt aangeduid als Noord-Hollands slibaardewerk en is tijdens de graafwerkzaamheden in Hem en Venhuizen hoofdzakelijk in de vorm van borden met een kraagrand en op standlobben (r-bor-6) aangetroffen. Het functionele keukengoed in de vorm van grappen, bakpannen en lekschalen werd daarentegen doorgaans zonder toevoeging van decoraties vervaardigd. Opvallend is dat er scherven van minstens vier verschillende kaasvormen (r-vor-4) uit de late 16de of 17de eeuw zijn gevonden (afb. 91). Deze vormen, vaak wel voorzien van een witte sliblaag aan de binnenzijde, getuigen van het agrarisch karakter dat Hem ondanks de sterke betrokkenheid bij de zeevaart altijd heeft gehouden. Uit Noord-Duitsland werd rond 1600 ook op grote schaal slibaardewerk geïmporteerd, het wordt veel in plaatsen als Enkhuizen en Medemblik gevonden. Dit Weser- en Werra-aardewerk is echter niet vertegenwoordigd tussen de vondsten van de Hemmerbuurt. Tussen het vondstmateriaal bevindt zich wel laat 16de- en 17de-eeuws steengoed uit het Rijnland. Het betreft hoofdzakelijk scherven van kannen uit Raeren, Frechen en het Westerwald. Populaire versieringen in die periode waren geboetseerde baardmannen op de hals, appliques of stempels van bladmotieven, rozetten en wapenmedaillons op de buik en de toevoeging van kobaltoxide aan het zoutglazuur (afb. 92).⁶⁹

67 Van de Venne 2020, 123.

68 Ibid., 132

69 V31-C02.

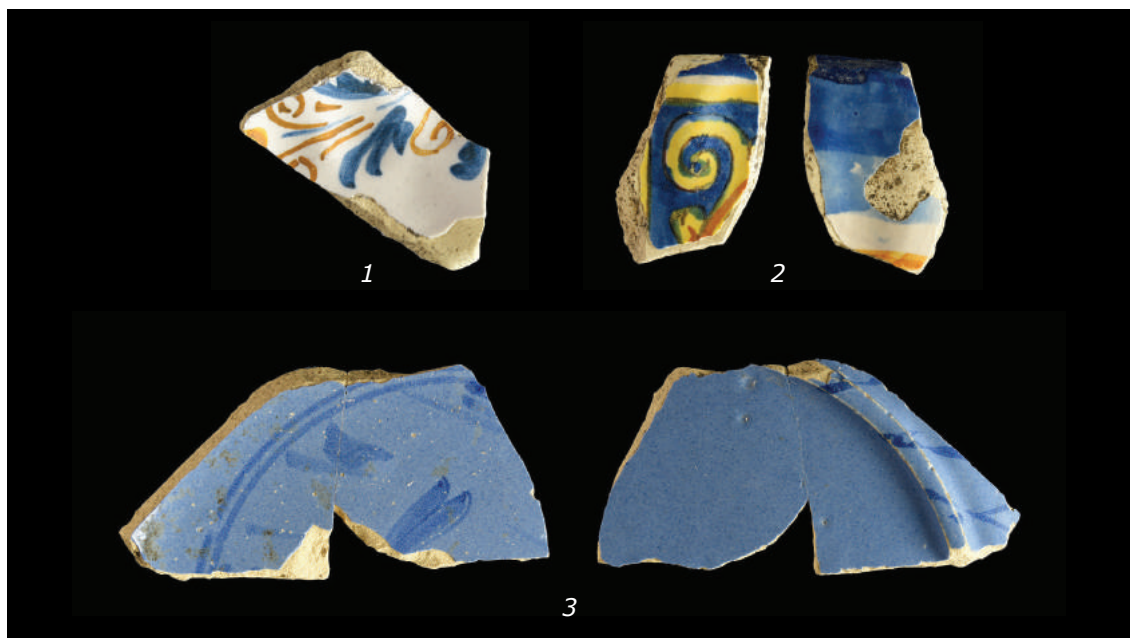
Afb. 91. Fragmenten van kaasvormen van roodbakend aardewerk (V21-C02).

Afb. 92. Fragment van een vroeg 17de-eeuwse kan van steengoed uit het Westerwald (V31-C02).

Eind 16de eeuw doet ook het kleurrijk beschilderd tinglazuuraardewerk uit Italië haar intrede in de West-Friese huishoudens. Dit type aardewerk wordt veel gevonden in steden en dorpen die sterk betrokken waren bij de internationale zeevaart. De inwoners van Hem en Venhuizen speelden eveneens een belangrijke rol in de handel met het Middellandse Zeegebied. Dit drukt zich uit in een zevental scherven van Italiaanse faience die verspreid over het plangebied zijn gevonden. Het Italiaans aardewerk bestaat onder andere uit scherven van een polychroom beschilderde plooiischotel uit Montelupo en een bord van *berretino* blauw aardewerk uit Ligurië

(afb. 93.1 & 93.2).⁷⁰ Deze keramiektypen kunnen nog uit de late 16de eeuw dateren. Andere producten van Italiaans tinglazuuraardewerk worden na 1600 populair. Dit zijn Ligurisch wit met een blauw geschilderd decor, Ligurisch aardewerk in *compendiario* stijl versierd met een veelkleurige aigretterand en geheel wit aardewerk dat de Italianen als *bianco* aanduiden. Van deze soorten zijn scherven van borden, een kom en een ploischotel (i-plo-3) op te merken (afb. 93.3).⁷¹

Afb. 93. Fragmenten van Italiaans tinglazuuraardewerk uit de late 16de en vroege 17de eeuw. Schaal: 1:2. 1. V57-C01, V23-C02, V17-C01.

Daarnaast waren tevens in Holland en Friesland diverse plateelbakkerijen actief die een groot scala aan kleurrijk beschilderde majolica borden en kommen naar de Italiaanse mode produceerden. Opvallend is dat dit materiaal versierd met een polychroom palet nauwelijks is aangetroffen in de Hemmerbuurt. Algemener zijn de scherven van monochroom blauw beschilderde majolica, dat vooral vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw populair werd onder invloed van het nieuw geïmporteerde en felbegeerde Chinees porselein. In dezelfde tijd deed de faience uit onder andere Delft en Haarlem haar intrede. Ook dit materiaal, dat in het geval van Hem hoofdzakelijk na 1650 dateert en met name uit scherven van borden met een plat standvlak (f-bor-2) bestaat, is veelal blauw beschilderd. Behalve de Italiaanse importen is eveneens een fragment van een bord van blauw beschilderde faience uit Portugal aangetroffen (afb. 94).⁷² Tot het midden van de 17de eeuw kwamen in relatie tot de Portugese zouthandel geregeld voorwerpen van Portugees aardewerk mee naar de Nederlandse kustgebieden. Frans aardewerk dat in deze tijd ook veelvuldig meekwam met West-Friese schippers die betrokken waren bij de kustvaart is tijdens het onderzoek in de Hemmerbuurt niet aangetroffen.

70 V57-C01, V32-C02.

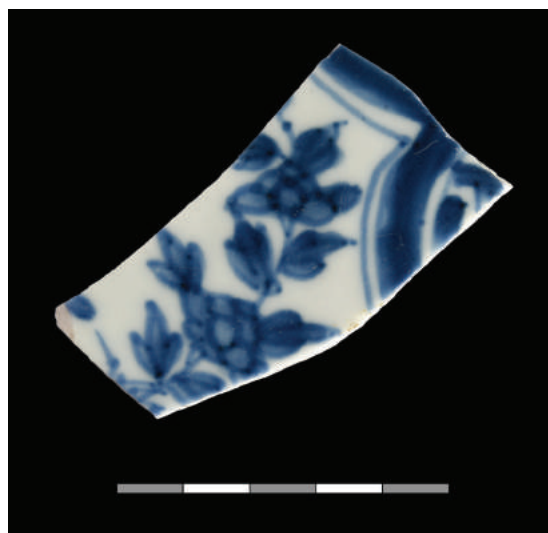
71 V17-C01.

72 V15-C01.

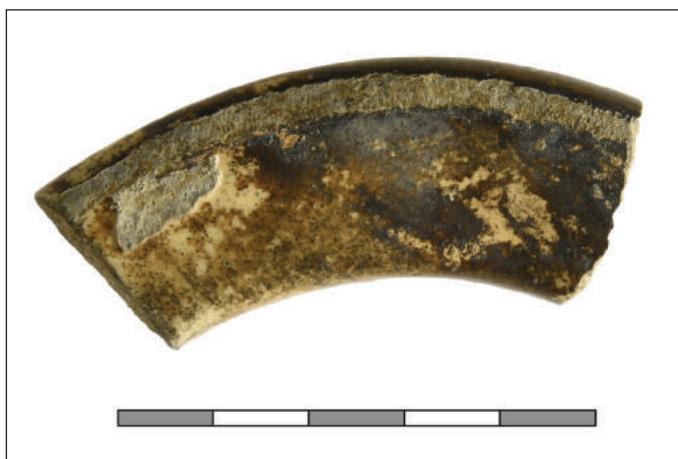

Afb. 94. Randfragment van een 17de-eeuws bord van Portugese faience (V15-C01).

De graafwerk is een scherv van een bord van Chinees kraakporselein gevonden (afb. 95).⁷³ In verhouding tot andere archeologische onderzoeken in oostelijk West-Friesland is Chinees porselein opvallend schaars tussen het vondstmateriaal. Dit zou kunnen getuigen van het wat armoediger karakter van de lokale inwoners ten opzichte van bijvoorbeeld de inwoners van Hoorn en Enkhuizen. Een dergelijke stelling is echter lastig te onderbouwen op basis van het beperkte beeld dat de vondsten uit het wegtracé geven. Naast de scherv van kraakporselein is nog een randfragment van een 17de- of 18de-eeuwse pot, een zogenaamde martavaan, van Oost-Aziatisch steengoed op te merken (afb. 96).⁷⁴ Dergelijke voorraadvaten kwamen sporadisch mee als bijvangst met de VOC-handel.

Afb. 95. Fragment van een bord van Chinees kraakporselein (V20-C01).

Afb. 96. Fragment van een Chinese martavaan uit de 17de of 18de eeuw (V21-C01).

⁷³ V20-C01.

⁷⁴ V21-C01.

In de 18de en 19de eeuw vinden grote veranderingen in de keramiekproductie plaats. Allereerst is er sprake van sterke centralisatie binnen de Nederlandse pottenbakkersindustrie. Tot in de 17de eeuw werd veel gebruiks aardewerk op regionale schaal vervaardigd, maar vanaf het laatste kwart van die eeuw begonnen de pottenbakkerijen in diverse Friese steden, in West-Brabant en later ook in Gouda de markt in heel Nederland over te nemen. Deze verandering openbaart zich ook onder het vondstmateriaal van de Hemmerbuurt. Algemeen zijn scherven van bakpannen met brede kraagrand (r-bak-6) en de cilindrische grappen met geknikte kraagrand (r-gra-51) uit Bergen op Zoom. Het Fries aardewerk is fragmentarischer aangetroffen, maar wel herkenbaar als zijnde "Fries" vanwege de veelal karakteristieke slibversiering en het oranje- of roodbruine baksel met dikke zwarte spikkels. De introductie van emaille en geperst glas in de late 19de eeuw maakte uiteindelijk een eind aan de ambachtelijke productie van grof gebruiks aardewerk. Het Duitse Rijnland bleef een belangrijk productiecentrum voor keramiek tot in de 20ste eeuw. Naast de steengoed kruiken uit Frechen en de potten, kannen en flessen van Westerwald-steengoed werden ook borden en schotels van rood- en witbakkend aardewerk versierd met kleurrijke kleislib grootschalig verhandeld naar Nederland.

Hoewel in Harlingen en Makkum tot in de 19de eeuw een grootschalige productie van majolica borden bleef bestaan, werd er na 1700 nog hoofdzakelijk faience geproduceerd in Holland. Delft manifesteerde zich als verreweg de grootste producent daarvan. Zowel Friese majolica als Delftse faience (f-bor-3, f-bor-6) zijn in de vorm van fragmenten van borden vertegenwoordigd onder het 18de-eeuwse vondstmateriaal. De meeste scherven uit het archeologisch onderzoek zijn blauw beschilderd, maar vanaf de tweede helft van de 18de eeuw werd ook kleurrijk versierde faience populair, met name onder de Nederlandse boerenbevolking. De import van Chinees porselein nam sterk toe in de 18de eeuw. De opgraving in de Hemmerbuurt laat dit niet echt zien. Slechts één scherfje van een schoteltje van Chinees porselein beschilderd in Imari-palet kan worden opgemerkt.

Vanaf het midden van de 18de eeuw raakte de Nederlandse markt verzadigd met industrieel vervaardigde keramiek uit Engeland. In plaats van alles met de draaischijf te fabriceren, werd het serviesgoed hoofdzakelijk gevormd met behulp van giet- en persmallen. Later in de 18de eeuw was men ook in staat drukdecors op het serviesgoed aan te brengen. Deze revolutionaire technieken maakten de productie van verfijnde keramiek veel efficiënter. De massa-import van Engelse waren tastte de handel in Delfts aardewerk en Chinees porselein sterk aan. Beide producten moesten inboeten aan kwaliteit om te kunnen blijven concurreren met het betaalbare serviesgoed uit Engeland. Tussen de vondsten zijn enkele kop en schotelfragmenten van laat 18de en vroeg 19de-eeuwse *creamware* en *pearlware* uit Engeland te onderscheiden. Het meeste verzamelde industrieel serviesgoed is echter te dateren na 1850 en komt hoofdzakelijk uit Maastricht. Vanaf het midden van de 19de eeuw werd dit centrum de nieuwe marktleider op het gebied van verfijnde keramiek in Nederland. In de tussentijd had de productie van porselein in Europa ook een grote vlucht genomen. Hoewel het lange tijd een veel duurder product dan aardewerk was, begon onder invloed van de industrialisatie vanaf het midden van de 19de eeuw de status ervan af te nemen. In plaats van geschilderde motieven werd er rond 1900 in de porseleinindustrie steeds meer gebruik gemaakt van de druktechniek. Een scherf van een theepot versierd met goudbeschildering is stilistisch nog in de eerste helft van de 19de eeuw te dateren (afb. 97).⁷⁵ Dit luxe stuk getuigt van enige welstand onder de boerenbevolking van Hem

75 V44-C01.

en Venhuizen in die tijd. Tot slot zijn tientallen pijpenkoppen tijdens de graafwerkzaamheden gevonden. Al vanaf circa 1600 werd er tabak gerookt in West-Friesland, maar het gros van de pijpvaardsten in Hem dateert uit de 18de en 19de eeuw. Opvallend is dat er nauwelijks vondsten in de omgeving van de herberg 't Wapen van Hem zijn gedaan die daar een typische relatie mee zouden kunnen hebben. Het is goed voor te stellen dat er geregeld serviesstukken en tabakspijpen braken in zo'n etablissement. Waarschijnlijk is dit soort afval vooral op het achtererf gedumpt.

5.3.2 Glas

Er is nauwelijks glaswerk gevonden tijdens de graafwerkzaamheden in de Hemmerbuurt. Naast enkele fragmenten vensterglas is de oudste vondst een bodemfragment van een bolle fles uit de 18de eeuw. Hoewel deze

ter hoogte van Hemmerbuurt 103 is aangetroffen zijn er verder geen duidelijke herberg-gerelateerde glasvondsten gedaan nabij het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg. De overige glasscherven hebben toebehoord aan flessen en een lamp uit de 19de of de 20ste eeuw. Vermeldenswaardig is nog een vroeg 20ste-eeuwse weckpot-deksel voorzien van een tekst in reliëf: "Rex-Conserven-Glas Ges.gesch.". Dit relateert aan het Duitse Rex Konservenglas Gesellschaft, opgericht in 1908. Het conserveren van groenten en fruit door ze in te maken sluit goed aan bij de vroeg 20ste-eeuwse agrarische samenleving van Hem. De komst van de koelkast en vriezer maakten hier grotendeels een eind aan in het derde kwart van de 20ste eeuw.

5.3.3 Bouwkeramiek

Naast keramiek- en glasscherven werden tevens enkele tientallen fragmenten bouwkeramiek aangetroffen. Baksteenfragmenten zijn niet verzameld, wel kunnen enkele fragmenten van dakpannen opgemerkt worden. Meest omvangrijk zijn de fragmenten van wandtegels bedekt met een tinglazuur en in veel gevallen versierd met geschilderde decors. Een deel van de tegelfragmenten dateert uit het tweede kwart van de 17de eeuw, maar de meeste tegels zijn na 1650 gemaakt. Het gaat om standaard materiaal dat elders in West-Friese boerderijen en kelders in de omliggende steden ook geregeld wordt aangetroffen. De vroegste tegels zijn in de Italiaanse stijl beschilderd met veelkleurig palet. De meeste tegels uit de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw zijn in blauw beschilderd met figuren in landschapjes. Een opvallende vondst is een fragment van een tegel uit de 18de of vroege 19de eeuw in paars beschilderd met Christus aan het kruis (afb. 98).⁷⁶ Deze vondst is ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg aangetroffen. De tegel getuigt van het religieuze karakter van de vroegere inwoners van Hem. Hoewel de kruisigingsscène in protestantse kringen eveneens een belangrijke rol speelde zou de afbeelding van Christus ervoor kunnen pleiten dat de tegel

Afb. 97. Fragment van een koffiepote van Europees porselein uit de eerste helft van de 19de eeuw (V44-C01).

76 V17-BK01.

uit een katholiek huishouden afkomstig is. Aangezien ongeveer een derde van de inwoners van Hem nog katholiek was in de 18de eeuw is dit zeer goed mogelijk.

Afb. 98. Fragment van een 18de-eeuwse tegel beschilderd met een voorstelling van de kruisiging van Christus (V17-BK01).

5.3.4 Natuursteen

Buiten de vele stukken daklei en de grafzerkfragmenten uit de fundering van de kerkhofomheining zijn weinig stukken bewerkt natuursteen gevonden. Eén vondst is opmerkelijk te noemen. Het betreft een dakleifragment waarin aan beide zijden patronen gegraveerd zijn (afb. 99).⁷⁷ De patronen bestaan uit een zandlopermotief en een ster. Op de achterzijde bevindt zich een grotere stervorm. De patronen zijn aangebracht met een passer. Twee spijkergaten geven aan dat het hier om een hergebruikte daklei gaat. Leistenen versierd met graveringen worden vaker in West-Friesland gevonden. Zo zijn er bijvoorbeeld uit Hoorn enkele tientallen bekend.⁷⁸ Naast leistenen met zeer fijne en figuratieve graveringen, vermoedelijk bedoeld als huwelijgs cadeau, zijn ook exemplaren met minder fijne, meer geometrische, patronen elders bekend. Hieronder zijn tevens voorbeelden van zonnewijzers en paskaarten te benoemen. De contexten waarin vergelijkbare vondsten gedaan zijn, dateren hoofdzakelijk uit de 14de tot en met de 17de eeuw. De meeste vondsten zijn bekend uit de 16de eeuw. Het gevonden exemplaar van de Hemmerbuurt is helaas niet specifiek te dateren.

77 V15-N01.

78 Van der Walle-van der Woude 2001.

Afb. 99. Fragment van leisteen met graverings in een zandloper en stermotief.

5.3.5 Metaal

Munten

Tijdens het uitgraven van het wegdek werden diverse munten aangetroffen die waarschijnlijk in de loop der eeuwen door het vele voetverkeer op de Hemmerbuurt zijn verloren. Het betreft hoofdzakelijk provinciale duiten uit de 17de en 18de eeuw en enkele Nederlandse centen uit de 19de eeuw.⁷⁹ 20ste-eeuws muntgeld is niet aangetroffen. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de Hemmerbuurt in 1929 is geasfalteerd, waardoor verloren items de toplaag niet meer konden doordringen. De provinciale duiten zijn afkomstig uit West-Friesland (1658, 1765), Holland (1717, 1739, 1741), Gelderland (1684, 1754, 1760) en Groningen en Ommelanden (1676) (afb. 100.2).⁸⁰ Hoewel duiten uit West-Friesland vaak voorzien zijn van het wapen van de regio, is het exemplaar uit 1658 op één zijde bestempeld met de stadswapens van Hoorn, Enkhuizen en Medemblik (afb. 100.1).⁸¹ Verder zijn diverse stedelijke duiten op te merken. Twee duiten zijn geslagen in Utrecht (17.., 1760). Bijzonder is de vondst van een duit uit Arnhem uit de periode 1594-1599 (afb. 100.3).⁸² Daarnaast zijn twee muntstukken uit Cleve op te merken, een 3 heller zonder jaartal, geslagen na 1609, en een duit uit 1753 (afb. 100.4 & afb. 100.5).⁸³ Een andere munt uit Duitstalig gebied is een 1 pfennig uit Hessen-Darmstadt, geslagen in 1785 (afb. 100.6).⁸⁴ Verder is een sterk versleten Zweedse ore uit 1719 of 1720 aangetroffen. Deze munt kan via lieden die betrokken waren met de Oostzeehandel in Hem terechtgekomen zijn. De 19de-eeuwse koninkrijksmunten bestaan tot slot uit drie Willemcenten (1826, 182., 18..) en twee halve Willemcenten (182., 1859).

79 Determinatie: Frank Postma.

80 V48-M01.

81 V26-M02.

82 V57-M01.

83 V26-M03; V48-M03.

84 V5-M01.

Afb. 100. Selectie van de muntvondsten. Schaal: 1:1.

1. V26-M02, 2. V48-M01, 3. V57-M01, 4. V26-M03, 5. V48-M03, 6. V5-M01.

Keurloden

Onder het wegdek van de Hemmerbuurt werden vier keurloden gevonden. Een pijplood is voorzien van een wapenschild (afb. 101).⁸⁵ Mogelijk heeft het gediend als lakenlood. Het lood is vermoedelijk uit Hoorn afkomstig en dateert uit de 16de eeuw. Verder is een keurlood met een "X" aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier om een deelbewerkerlood met daarin een huismerk. Een derde lood heeft geen herkenbare afdrukken. Tot slot is een 19de-eeuws accijnslood met het koninkrijkswapen op te merken.

Afb. 101. 16de-eeuws pijplood (V37-M03).

⁸⁵ V37-M03.

Kledingaccessoires

Binnen deze categorie zijn een messing riemhanger (afb. 102.1)⁸⁶ en een vermoedelijk riembeslag (afb. 102.2)⁸⁷ plus een gordelsluiting (afb. 102.3)⁸⁸ en een knoop van lood-tin uit de 16de of 17de eeuw te benoemen. Verder is een drietal messing gespen uit de 16de tot en met de 18de eeuw gevonden (afb. 102.4 & afb. 102.5).⁸⁹

Afb. 102. Selectie van de kledingaccessoires. Schaal 1:1.

1. V26-M01, 2. V57-M03, 3. V48-M02, 4. V57-M02, 5. V51-M01.

Gereedschappen

Het archeologisch onderzoek leverde verschillende vondsten van ijzeren gereedschappen op. Zo werden een spade, een beitel (afb. 103.1)⁹⁰, een strijkbout (afb. 103.2)⁹¹ en een sikkel (afb. 103.3)⁹² aangetroffen. De spade en de beitel hebben mogelijk een relatie gehad met wegwerkzaamheden aan de Hemmerbuurt in vroegere tijden, waarschijnlijk gaat het om 17de-eeuwse objecten. De strijkbout dateert uit de 19de eeuw en is te beschouwen als typisch huishoudelijk afval. De sikkel is bijzonder te noemen. Ijzeren sikkels zijn zeldzame vondsten in archeologische context. Aan **één** zijde zijn duidelijke regelmatige groeven aan de snijkant te zien. Hoewel het object lastig te dateren is, getuigt het van het agrarische karakter van Hem en Venhuizen in het verleden.

Diversen

Tot slot zijn nog een paar andere metaalvondsten het vermelden waard. In relatie tot transport is een hoefijzer uit de 17de of 18de eeuw op te merken (afb. 104.1).⁹³ Anders dan de middeleeuwse exemplaren is deze regelmatig in vorm en heeft het hoefijzer een opstaande rand aan de voorzijde. Verder zijn een messing boekbeslag en een messing zuinigje gevonden (afb. 104.2 & afb. 104.3).⁹⁴ Opvallend aan het zuinigje, gebruikt om stompjes van kaarsen op te kunnen branden, is dat deze is gevuld met lood. Tot slot zijn nog diverse objecten van lood

86 V26-M01.
87 V57-M03.
88 V48-M02.
89 V57-M02, V51-M01.
90 V48-M10.
91 V37-M02.
92 V54-M01.
93 V48-M09.
94 V15-M02, V15-M01.

te onderscheiden: een blokgewicht, twee musketkogels en meerdere strips van de PTT, die waarschijnlijk oorspronkelijk rond telefoonkabels uit het midden van de 20ste eeuw in de grond zaten.

Afb 103. Selectie van de gereedschappen. Schaal 1:2.
1. V48-M10, 2. V37-M02, 3. V54-M01.

Afb. 104. Overige metaalvondsten. Niet op schaal.
1. V48-M09, 2. V15-M02, 3. V15-M01.

6. Synthese en samenvatting

6.1 Inleiding

Voorafgaand aan het onderzoek is in het PvE een aantal onderzoeksvragen geformuleerd (zie paragraaf 3.2 Onderzoekopdracht), die als leidraad bij het archeologisch onderzoek en de uitwerking ervan hebben gefungeerd. Voor de gevolgde methodiek wordt naar paragraaf 3.3 Methoden verwezen. Volgens verwachting werden tijdens het archeologisch onderzoek in de weg door Hem en Venhuizen diverse resten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aangetroffen. Duidelijke sporen en vondsten uit de prehistorie ontbraken. In dit hoofdstuk komen de resultaten uit het onderzoek samen met reeds vergaarde kennis en wordt getracht om het geheel in een breder perspectief te plaatsen.

6.2 Middeleeuwen (1100-1550)

De Hemmerbuurt vormt van oorsprong een binnenwaterkerende kade uit de Middeleeuwen langs een brede sloot waarvan de Hemmerbuurtkadijk onder Venhuizen nog een restant is. Bij het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg werden in de rioolsleuf diverse sporen aangetroffen die dateren uit de vroegste fase van de veenontginning in de regio Drechterland. Het betreft kuilen met steile wanden, opgevuld met donkere venige grond. Uit de kuilen kwamen enkele scherven van kogelpotten en Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk. Daarmee kunnen ze gedateerd worden rond 1100-1225. Waarschijnlijk gaat het hier om daliegaten, bedoeld om vruchtbare klei te winnen voor het bevorderen van de akkerbouw. Uit eerdere opgravingen van het kerkterrein van Hem is gebleken dat daar reeds in de 12de eeuw een tufstenen kerkje stond. Bovendien is in het midden van de 20ste eeuw een sarcofaag van rode zandsteen op het kerkhof aangetroffen. Dit zijn aanwijzingen dat Hem rond 1100 is ontstaan.

Tijdens de graafwerkzaamheden kon ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg een oude gedempte sloot als een donkerbruin spoor van zavelige klei dieper dan circa 1 m onder het maaiveld in het oostprofiel van de rioolsleuf herkend worden. Uit deze donkere grond werden veel scherven verzameld van Siegburg steengoed en spaarzaam geglazuurd roodbakkend aardewerk uit de late 14de en 15de eeuw. Dit maakt aannemelijk dat de gedeeltelijke demping en verlegging van de Hemmerbuurtkadijk rond 1400 heeft plaatsgevonden. Mogelijk is in deze tijd de waterlozing ontstaan die onder Hem langs loopt. Het dorpslint van Hem is zelf niet verschoven, zoals dat vermoedelijk met een deel van Venhuizen en andere dorpen in de Streek wel is gebeurd.

Opvallende laatmiddeleeuwse metaalvondsten die getuigen van transport op de Hemmerbuurt zijn diverse hoefijzers en een ijzeren ruiterspoor ingelegd met zilverdraad.

6.3 Nieuwe Tijd (1550-1950)

De opbouw van het wegdek in de Hemmerbuurt na het dempen van de sloot bestond uit meerdere lagen van bruin tot donkerbruin zand met brokjes baksteen en klei. Centraal op de Hemmerbuurt liep vermoedelijk eeuwenlang een karrenspoor, hiervan zijn echter geen duidelijke archeologische sporen aangetroffen. Ongeveer 15 cm onder het asfalt, dat voor het eerst in 1929 werd aangelegd, werd straatwerk van rode en gele klinkers met een dikte van circa 4 tot 5 cm aangetroffen. Waarschijnlijk vormde dit een oude paardenstraatje in het midden van de weg. Op verschillende plaatsen aan de noordzijde van de Hemmerbuurt werd tevens een 65 cm breed voetgangerspad van klinkerharde Friese boerengeeltjes nog redelijk intact aangetroffen. Dit straatwerk dateert vermoedelijk uit de 18de of 19de eeuw.

Tussen dit pad en het paardenstraatje bevond zich rood baksteenpuin en grind vermengd met zand. Deze laag was ongeveer 35 cm dik, waarbij het diepste punt op circa 55 cm onder het maaiveld lag. Een treffende verwijzing naar het paardenverkeer op de Hemmerbuurt is een beeldje van een ruiter van roodbakkerd aardewerk met sgraffito-versiering uit de 16de eeuw. Daarnaast is tevens een hoefijzer uit de 16de tot en met de 19de eeuw gevonden.

Een belangrijk onderdeel van de infrastructuur van Hem en Venhuizen vormden de vele bruggen in dit waterrijke gebied. Vanuit de waterlozing liepen meerdere sloten naar het noorden, richting het buurtschap De Hout. De meeste overbruggingen van deze sloten in de Hemmerbuurt en het Westeinde bestonden nog in het midden van de 20ste eeuw. Tijdens de ruilverkaveling in de jaren zestig en zeventig zijn ze vrijwel allemaal vervangen door dammen met duikers. Slechts op één punt, op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg, kon tijdens de graafwerkzaamheden duidelijk een deel van een oude stenen brugfundering herkend worden. Op de andere locaties van vroegere bruggen waren de structuren gesloopt of ze bevonden zich dieper in de bodem dan de uitgegraven rioolsleuf. Het brugdeel op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg bestond hoofdzakelijk uit gele bakstenen. Uit de vermoedelijke insteek van deze brug kwamen met name keramiekscherven van industrieel vervaardigd serviesgoed, daterend uit het tweede kwart van de 19de eeuw. Wellicht is een houten voorganger van de brug in die tijd versteend. De stenen brugfundering zou op basis van de baksteenformaten echter ook uit de 18de of 17de eeuw kunnen dateren. Tussen het Westeinde 14 en 16 werden stukken van een houten walbeschoeiing aangetroffen die deels dendrochronologisch in de eerste helft van de 18de eeuw zijn gedateerd. Een andere opmerkelijke vondst betreft een groot stuk van een grenspaal van gefrijnde blauwe hardsteen ter hoogte van het plaatsnaambord van Venhuizen dat de grens met Hem markeert. Sinds de Late Middeleeuwen bestond er een bannegrens tussen beide dorpen. Van de paal, daterend uit 1791, is historisch bekend dat deze is gesneuveld in 1932. Het gevonden stuk zal de onderkant zijn van de originele gebroken paal.

In de kern van Hem rond het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg werden nog een aantal bijzondere bakstenen structuren aangetroffen. Aan de noordoostzijde van het kruispunt werden op circa 1 m onder het maaiveld de funderingsresten van een gevelmuur van de in 1943 afgebrande herberg 't Wapen van Hem aangetroffen. Het muurwerk bestond uit maximaal vijf op elkaar gemetselde steenlagen van rode bakstenen in kopverband. De bakstenen waren gemiddeld 22x11x5 cm groot, een veelvoorkomend formaat uit de 16de en 17de eeuw. Deze datering sluit aan op het jaartal 1619 dat op de gevel van de herberg stond vermeld. Het is echter mogelijk dat het pand al minstens een halve eeuw eerder was gebouwd. Grote hoeveelheden serviesgoed, glaswerk en tabakspijpen die zouden passen bij het reilen en zeilen van een herberg zijn overigens niet aangetroffen. Waarschijnlijk is dergelijk afval op het achtererf gedumpt.

Ten westen van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg kwamen tijdens de graafwerkzaamheden langs het voormalig kerkhof van Hem resten van muurwerk gefundeerd op brokken natuursteen en grafzerkfragmenten tevoorschijn. Op dit muurwerk moet vanaf de tweede helft van de 19de eeuw een gietijzeren hek gestaan hebben dat in de jaren zeventig van de 20ste eeuw met de afbraak van de kerk is verwijderd. Aangezien de fundering er opvallend zwaar uit zag bestaat de mogelijkheid dat voorafgaand aan het hek de omheining uit een muurtje bestond. Onder een laag mortel op een groot stuk grafzerk werd het jaartal 1647 ontdekt. Rekening houdend met de gemiddelde omlooptijd van grafmonumenten moet de sloop van de grafzerken en het gebruik ervoor voor de fundering van een omheining van het kerkhof in de 18de of 19de eeuw hebben plaatsgevonden. Als de fundering daadwerkelijk enkel ten behoeve van het gietijzeren hek was aangelegd zouden de bakstenen en grafzerkfragmenten afkomstig kunnen zijn van

het in 1856 gesloopte schip van de oude kerk uit omstreeks 1500.

Tot slot schetsen enkele vondsten uit het tracé Hemmerbuurt-Westeinde nog een beeld van de vroegere bewoners van Hem en Venhuizen. Het agrarische karakter van de dorpen blijkt onder andere uit scherven van kaasvormen uit de 16de en 17de eeuw. Bovendien is een ijzeren sikkeltijdens de graafwerkzaamheden aangetroffen. Dat de lokale inwoners ook sterk betrokken waren bij de internationale zeevaart wordt geïllustreerd door diverse keramiekscherven van Italiaans en Portugees tinglazuuraardewerk uit de late 16de tot het midden van de 17de eeuw. De neergang van de handel over zee in de 18de eeuw leidde ertoe dat het boerenbestaan weer de grootste inkomstenfactor voor de dorpen werd. Fragmenten van verfijnd serviesgoed van Europees porselein en Engels aardewerk tonen wel aan dat ook na 1800 de boerenbevolking zich nog luxe importwaren kon permitteren.

7. Beantwoording onderzoeksvragen

Bronstijd

1. *Zijn sporen uit de Bronstijd aanwezig binnen het plangebied? Zo ja, wat is de gaafheid, omvang, datering en aard van de sporen?*

Met uitzondering van een mogelijke bewoningslaag die in een profiel in de kern van Hem ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg in het zicht kwam, zijn er geen duidelijke sporen uit de Bronstijd in het plangebied aangetroffen.

Middeleeuwen (circa 1100–1550)

1. Ontginningsfase (12de/13de eeuw)

1.1. Wat is de datering en aard van de sporen?

Ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg zijn drie rechthoekige kuilen op een rij aangetroffen. De kuilen zijn vermoedelijk gegraven voor het winnen van vruchtbare klei en kunnen zodoende als daliegaten geïnterpreteerd worden. Op basis van een klein aantal gevonden keramiekscherven is te veronderstellen dat de daliegaten in de 12de of vroege 13de eeuw zijn gegraven.

1.2. Wat is de gaafheid en conservering van de sporen?

De kuilen waren goed zichtbaar als donkerbruine rechthoekige vlekken in de rioolsleuf en zijn op de grootste kuil (S7) na grotendeels intact gebleven. De grootste kuil (S7) is zwaar verstoord door het uitgraven van de insteek (S9) van een grote houten paal (S8) uit de Nieuwe Tijd, vermoedelijk een vroeg 20ste-eeuwse telefoonpaal.

1.3. Wat is de omvang van de vindplaats/vindplaatsen?

Enkel ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg werden sporen aangetroffen uit de ontginningsfase.

1.4. Op welke diepte zijn de aangetroffen sporen gelegen?

De kuilen werden aangetroffen op circa 0,80 m onder het maaiveld. Het diepste punt van de grootste kuil lag op ongeveer 2,10 m -mv.

2. De binnenwaterkerende dijk

2.1. Wanneer is de binnenwaterkerende dijk die het centrum van het dorpslint van Hem vormt, aangelegd?

Er zijn geen duidelijke aanwijzingen aangetroffen om dit vast te stellen. Vermoedelijk is de Hemmerbuurtkadijk – een brede sloot, waarvan een deel nog bestaat onder Venhuizen – gegraven in de 12de eeuw.

2.2. Hoe is deze binnenwaterkerende dijk opgebouwd in de Late Middeleeuwen? Is er sprake van ophogingen met puin of stenen of enkel met kleizoden of veenzoden?

Er zijn geen duidelijke aanwijzingen aangetroffen om dit vast te stellen. Van een echte dijk was vermoedelijk geen sprake, het gaat meer om de wal of kade van een brede sloot. Ter hoogte

van Hemmerbuurt 107 werd in de uitgegraven rioolsleuf op circa 1,80 m onder het maaiveld in oost-westelijke richting een 270 cm lange eiken plank aangetroffen. De plank was 16 cm breed en 3 cm dik en was op de kopse zijde ingegraven. Vermoedelijk maakte deze plank deel uit van een beschoeiing langs de kade die de Hemmerbuurt in de Late Middeleeuwen vormde.

2.3. Vanaf wanneer heeft zich langs de binnenwaterkerende dijk het dorpslint Hem gevormd? Zijn er archeologische aanwijzingen die dit kunnen bevestigen?

Uit de vroegste bewoningsfase zijn geen duidelijke archeologische resten aangetroffen. Los vondstmateriaal in de vorm van kogelpotscherven en wat Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk bevestigt wel dat de bewoning hier in de 12de en 13de eeuw op gang is gekomen. De brede sloot die de Hemmerbuurtdijk vormde lijkt op bepaalde plekken – met name in de kern van Hem ter hoogte van de vroegere kerkhof – te zijn gedempt rond 1400. Grote aantal scherven van Siegburg steengoed en spaarzaam geglaazuurd roodbakkerd aardewerk maken dit aannemelijk.

3. Middeleeuwse bewoning

3.1. Zijn er sporen van laatmiddeleeuwse bebouwing langs of onder de dijk aanwezig, zo ja wat is de datering en aard van deze sporen?

Er zijn geen duidelijke sporen van laatmiddeleeuwse bebouwing aangetroffen in het plangebied.

3.2. Vanaf wanneer is men gaan wonen aan de Hemmerbuurt?

Vondstmateriaal in de vorm van kogelpotscherven en wat Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk bevestigt dat de bewoning hier in de 12de en 13de eeuw op gang is gekomen.

3.3. Is er sprake van bewoning op huisterpen in de late middeleeuwen en zo ja werden deze vanaf de beginperiode opgeworpen?

Er zijn geen duidelijke sporen van huisterpen aangetroffen in het plangebied.

Nieuwe Tijd (circa 1550-1950)

4. De Nederlands Hervormde Kerk

4.1. Is er sprake van begravingen direct onder of langs het huidige wegtracé? Zo ja, in welke periode zijn deze begravingen te dateren?

Met uitzondering van wat losse botfragmenten zijn geen begravingen onder of langs het wegtracé aangetroffen. Het ontbreken van grote delen van skeletten maakt duidelijk dat het kerkhof sinds de stichting ervan altijd goed begrensd is geweest.

4.2. Heeft er rond het kerkhof een erfafscheiding in de vorm van een sloot, muur of hekwerk gelopen? Zo ja, hoe is dit archeologisch nog zichtbaar?

Langs het voormalig kerkhof werden op een diepte van 42 cm onder het maaiveld resten van muurwerk gefundeerd op brokken natuursteen en grafzerkfragmenten aangetroffen. Het muurwerk bestond uit vier lagen orangerode (circa 19,5x9x4,5 cm) en roodpaarse bakstenen (circa 18,5x9x3,5 cm) gemetseld met zachte kalkmortel op natuurstenen blokken. Het diepst gemeten punt van het muurtje lag op 70 cm onder het maaiveld. De structuur kwam tevoorschijn ter hoogte van Hemmerbuurt 103 en liep door tot Hemmerbuurt 107, vanaf dat

punt verdween het muurwerk in noordwestelijke richting in de putwand. Op dit muurwerk moet vanaf de tweede helft van de 19de eeuw een gietijzeren hek gestaan hebben dat in de jaren zeventig van de 20ste eeuw met de afbraak van de kerk is verwijderd. Aangezien de fundering er opvallend zwaar uit zag bestaat de mogelijkheid dat voorafgaand aan het hek de omheining uit een muurtje bestond. Onder een laag mortel op een groot stuk grafzerk werd het jaartal 1647 ontdekt. Rekening houdend met de gemiddelde omlooptijd van grafmonumenten moet de sloop van de grafzerken en het gebruik ervoor voor de fundering van een omheining van het kerkhof in de 18de of 19de eeuw hebben plaatsgevonden. Als de fundering daadwerkelijk enkel ten behoeve van het gietijzeren hek was aangelegd zouden de bakstenen en grafzerkfragmenten afkomstig kunnen zijn van het in 1856 gesloopte schip van de oude kerk uit omstreeks 1500.

4.3. Bevinden zich in de bodem nabij de Nederlands Hervormde Kerk objecten die een relatie hebben met het Christendom? Zo ja, uit welke periode dateren deze objecten?

In de omgeving van de kerk zijn geen opvallende religieuze voorwerpen gevonden als crucifixen, rozenkransen, heiligenbeeldjes en relikwieën. Ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg werd wel een fragment van een 18de- of vroeg 19de-eeuwse wandtegel beschilderd met een kruisigingsscène aangetroffen. Hoewel de kruisiging in protestantse kringen eveneens een belangrijke rol speelde zou de afbeelding van Christus ervoor kunnen pleiten dat de tegel uit een katholiek huishouden afkomstig is. Aangezien ongeveer een derde van de inwoners van Hem nog katholiek was in de 18de eeuw is dit zeer goed mogelijk.

5. Infrastructuur van de Hemmerbuurt en Westeinde

5.1. Wat is de datering en aard van de sporen?

Het wegdek onder het asfalt bestond uit twee 18de- of 19de-eeuwse klinkerpaadjes met puin daartussen. Op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg werden funderingsresten (S11) van vermoedelijk een 19de-eeuwse brug aangetroffen. De brugfundering zou op basis van de baksteenformaten ook uit de 18de of 17de eeuw kunnen dateren. Op het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg werden delen van een mid-20ste-eeuwse brug (S4) aangetroffen. Precies op de scheiding tussen Hem en Venhuizen werd het onderste fragment van een vermoedelijk laat 18de-eeuwse hardstenen banpaal gevonden.

5.2. Wat is de gaafheid en conservering van de sporen?

Op verschillende plaatsen binnen het plangebied werd het circa 65 cm brede voetgangerspaadje van gele klinkers langs de noordkant van de Hemmerbuurt in redelijk intacte staat aangetroffen. Het centrale paardenpaadje was in de meeste gevallen tot puin gedegradéerd.

Het bakstenen muurtje dat een deel van de fundering van een 19de-eeuwse of oudere brug vormde op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg was nog in een goede staat. Andere delen van de brug zijn er niet aangetroffen. De delen van de 20ste-eeuwse brug ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg waren nog grotendeels intact. Met de bouw van deze brug zijn resten van de voorganger waarschijnlijk in het geheel gesloopt. De aanleg van dammen met duikers in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw op de plaatsen van de oude bruggen heeft er vermoedelijk toe geleid dat de meeste archeologische resten zijn verdwenen. De funderingsresten van deze bruggen zouden op bepaalde plekken echter ook dieper kunnen liggen dan het niveau van het afgegraven cunet en de rioolsleuf binnen het plangebied.

Het fragment van de aangetroffen banpaal was nog in een goede staat. De paal, daterend uit

1791, blijkt volgens een informatiebordje op de huidige grenspaal te zijn gesneuveld in 1932. Het gevonden stuk zal de onderkant zijn van de originele gebroken banpaal.

5.3. Wat is de omvang van de vindplaats/vindplaatsen?

De klinkerpaadjes werden op verschillende plaatsen binnen het plangebied aangetroffen. Vooral in de kern van Hem – het gedeelte tussen het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg en het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg was het voetgangerspaadje langs de noordkant van de Hemmerbuurt redelijk intact aanwezig. Gedeeltelijke funderingsresten van de bruggen werden enkel op de kruispunten Hemmerbuurt-Meeweg en Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg aangetroffen. Van de eerste brug werd enkel een 48 cm breed muurtje van 11 steenlagen met een totale hoogte van 56 cm aangetroffen. De mid-20ste-eeuwse brugdelen namen een groot deel van het huidige kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg in beslag. Van de banpaal tussen Hem en Venhuizen is een fragment van 140x39x39 cm bewaard gebleven.

5.4. Op welke diepte zijn de aangetroffen sporen gelegen?

Het voetgangerspaadje van gele klinkers aan de noordzijde van de Hemmerbuurt lag circa 40 cm onder het maaiveld. Het centrale paardenpaadje bevond zich op ongeveer 15 cm onder het maaiveld, direct onder het asfalt. De funderingsresten van de brug op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg (S11) werden op circa 2,25 m –mv aangetroffen. Het bakstenen muurtje dat een deel van de fundering vormde lag nog een halve m dieper ingegraven. De brug op het kruispunt Hemmerbuurt-Noorder Sluisstraat-Hertog Willemweg bevond zich vlak onder de bestrating en liepen door tot minimaal 1,70 m –mv. Het fragment van de grenspaal werd op ongeveer 50 cm onder het maaiveld aangetroffen. De paal zat tot 190 cm –mv ingegraven.

5.5. Hoe is het oude wegtracé van de Hemmerbuurt en Westeinde opgebouwd? Is er sprake van een stratigrafische opbouw van karrensporen, puin en klinkers onder het asfalt?

Het moderne wegdek bestond uit een circa 15 cm dikke asfaltaag. Daaronder werd straatwerk van rode en gele klinkers met een dikte van circa 4 tot 5 cm aangetroffen, waarschijnlijk vormde dit het oude paardenstraatje in het midden van de weg waarlangs de karrensporen lagen. Het oude voetgangerspad aan de noordzijde van de Hemmerbuurt bestond uit een 65 cm breed paadje van gele klinkers met een gemiddeld formaat van circa 18,5x7x4 cm. Het straatje was opgebouwd uit twee banen kopstenen aan de zijkanten en bestond in het midden uit streksteentjes. Tussen dit pad en het paardenstraatje bevond zich rood baksteenpuin en grind vermengd met zand. Deze laag was ongeveer 35 cm dik, waarbij het diepste punt op circa 55 cm onder het maaiveld lag. Het diepste punt van de volgende laag lag op ongeveer 85 cm –mv. Deze bestond uit bruin zand met brokjes baksteen en klei. Hoewel het in het oostprofiel ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg niet duidelijk te zien was, liepen hier voor de aanleg van het paardenpaadje waarschijnlijk ook de karrensporen. Hieronder bevond zich een circa 20 cm dikke laag van donkerbruin zand. Vanaf dit punt, op een diepte van rond de 105 cm onder het maaiveld, tekenden zich de contouren van een gedempte sloot uit de late middeleeuwen af die in west-oost richting centraal door de huidige Hemmerbuurt liep.

5.6. Wanneer is men in Hem overgegaan van een onverhard wegdek naar een verhard wegdek?
Vermoedelijk is men in de tweede helft van de 18de of in de eerste helft van de 19de eeuw overgegaan op de gele klinkerpaadjes die centraal door de straat en langs de noordzijde van de Hemmerbuurt en het Westeinde aangelegd waren. In 1929 werd de Hemmerbuurt geasfalteerd.

5.7. Hoe ziet de infrastructuur van het water er uit: vaarten, sloten, beschoeiingen, bruggen, sluizen etc.

Op verschillende plaatsen werd een gedempte sloot aangesneden die parallel aan de Hemmerbuurt in west-oost oriëntatie lag. In de kern van Hem lijkt deze sloot al in de 15de eeuw te zijn gedempt. Op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg heeft een deel van de sloot waarschijnlijk bestaan tot in de 19de of 20ste eeuw, zoals te zien is op de kadasterkaart van 1826. Andere duidelijke sporen van (gedempte) sloten waren niet aanwezig in het plangebied. Ter hoogte van de dam tussen Westeinde 14 en 16 werden naaldhouten palen en planken aangetroffen die vermoedelijk de beschoeiing vormden aan weerszijden van de voormalige sloot. De planken dateren deels uit de eerste helft van de 18de eeuw, wat erop wijst dat de beschoeiing in deze periode is aangelegd. Een andere plank is afkomstig van een boom die ergens tussen 1875-1925 is gekapt. Waarschijnlijk is een deel van de 18de-eeuwse beschoeiing hersteld in de late 19de of de vroege 20ste eeuw. Van de oude bruggen op de kaart van Dou en de Kadastrale Minuut van 1826 zijn vrijwel geen sporen aangetroffen. Wellicht dateert een bakstenen fundering van de vroegere brug op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg uit de 17de eeuw, maar het is eveneens goed mogelijk dat een houten voorganger in het tweede kwart van de 19de eeuw versteend is.

5.8. Wanneer zijn de acht bruggen en sloten aangelegd die de Hemmerbuurt doorkruizen en op de kaart van Dou (1651-1654) zijn aangegeven?

Van de acht bruggen die op de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654 te zien zijn, zijn (vrijwel) geen resten aangetroffen. Een uitzondering hierop zou de bakstenen fundering ter hoogte van Hemmerbuurt-Meeweg kunnen vormen. Het is echter onduidelijk of het hier om een deel van een 19de-eeuwse stenen brug of om een oudere structuur gaat.

5.9. Wanneer zijn deze bruggen gesloopt?

Dit kon archeologisch niet aangetoond worden. Waarschijnlijk zijn de meeste stenen bruggen met de aanleg van dammen en duikers tijdens de ruilverkaveling in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw gesloopt. Wanneer de oorspronkelijke houten bruggen door stenen bruggen vervangen zijn is onduidelijk. Mogelijk heeft deze verstening bij de vroegere brug op het kruispunt Hemmerbuurt-Meeweg in het tweede kwart van de 19de eeuw plaatsgevonden.

5.10. Wanneer zijn de sloten gegraven en gedempt die de Hemmerbuurt doorkruizen en op de kaart van Dou (1651-1654) en op de Kadastrale Minuut uit 1826 worden aangegeven?

Wanneer de sloten gegraven zijn kon archeologisch niet worden aangetoond. In de meeste gevallen heeft de (gedeeltelijke) demping van de sloten tijdens de ruilverkaveling in de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw plaatsgevonden.

6. Bebouwing langs de Hemmerbuurt en Westeinde

6.1. Is er sprake van resten van muurwerk en funderingen van gebouwen onder het huidige wegtracé, bijvoorbeeld de voorhuizen van stolpboerderijen. En zo ja, wat is de datering en aard van deze sporen?

Met uitzondering van funderingsresten (S17, S18) van de vroegere herberg 't Wapen van Hem werden geen sporen van oude bebouwing onder het huidige wegtracé aangetroffen. De resten van 't Wapen van Hem bevonden zich op circa 1 m onder het maaiveld (circa 0,5 m –NAP) aan de oostzijde van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg. Het betrof de fundering van de voorgevel. Het muurwerk bestond uit maximaal vijf op elkaar gemetselde steenlagen in kopverband met harde kalkmortel met schelpresten ertussen. De onderste laag was circa 80 cm in breedte. De muur werd op twee plaatsen doorkruist door twee 20ste-eeuwse gietijzeren buizen (S19) die haaks op de Hemmerbuurt lagen. De gehele lengte van de bakstenen funderingen lag rond de 8 m. Er is enkel muurwerk langs de rooilijn van de straat aangetroffen. Funderingen die de zuidwestelijke hoek van het voormalige pand, haaks op de Hemmerbuurt, volgden, ontbraken. Op de laatste m in het meest oostelijke deel leek sprake te zijn van een iets ouder stuk muurwerk (S17) dat in koud verband stond tegen de overige funderingen (S18). Mogelijk is sprake geweest van herstelwerkzaamheden op zeker moment. De afmetingen van de bakstenen passen in de 16de en 17de eeuw. De datering van de bakstenen sluit derhalve aan op het jaartal "1619" dat op de gevel van de herberg stond vermeld. Het is echter mogelijk dat het pand al minstens een halve eeuw eerder was gebouwd.

6.2. Zijn er resten van erfafscheidingen (bijvoorbeeld sloten of hekwerken) tussen de gebouwen en de weg?

Met uitzondering van een fundering voor de omheining rond het kerkhof van Hem werden hiervan geen resten in het plangebied aangetroffen.

6.3. Zijn vondsten in verband te brengen met de functies van de katholieke schuilkerk aan Hemmerbuurt 24 en het katholieke armenhuis aan Hemmerbuurt 30? Te denken valt aan crucifixen, rozenkransen, heiligenbeeldjes en relikwieën.

In de omgeving van Hemmerbuurt 24 en Hemmerbuurt 30 zijn geen opvallende religieuze voorwerpen gevonden. Ter hoogte van het kruispunt Hemmerbuurt-Torenweg werd wel een fragment van een 18de- of vroeg 19de-eeuwse wandtegel beschilderd met een kruisigingsscène aangetroffen. Hoewel de kruisigingsscène in protestantse kringen eveneens een belangrijke rol speelde zou de afbeelding van Christus ervoor kunnen pleiten dat de tegel uit een katholiek huishouden afkomstig is. Aangezien ongeveer een derde van de inwoners van Hem nog katholiek was in de 18de eeuw, is dit zeer goed mogelijk.

6.4. Zijn vondsten in verband te brengen met de functies van het voormalige café de Hoop aan Hemmerbuurt 76 en de vroegere herberg 't Wapen van Hem aan Hemmerbuurt 64? Te denken valt aan grote hoeveelheden glaswerk (kelkglazen, flessen), tabakspijpen en serviesgoed.

Met uitzondering van wat pijpenkoppen en losse fragmenten van borden en een wijnfles zijn er geen opvallende hoeveelheden serviesgoed, glaswerk en tabakspijpen in de omgeving van de herberg aangetroffen. Waarschijnlijk is dergelijk afval op het achtererf gedumpt.

Literatuur

Besteman, J.C., 1990. North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turning? In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 91-120.

Boon, P., 1986. *Tussen hondenheimel en Munnickay. Schetsen uit de geschiedenis van Hem, Oosterleek, Schellinkhout, Venhuizen en Wijdenes*, Hoorn.

Boon, P., 1991. Voorland en inlagen. De Westfriese strijd tegen het buitenwater, in: *West-Frieslands Oud en Nieuw* 58, 78-111.

Bregman, N., 2019. De Reformatie van 1573-1574 in Hem en Venhuizen, in: Historische Vereniging 'Suyder Cogge', *Uit het Koggehuis. Jaarboek 2019*, 27-42.

Bregman, N., 2020. De tijd van de schuilkerken in Hem en Venhuizen. Deel 1: Hoe het de katholieken verging tussen 1572 en 1795, in: Historische Vereniging 'Suyder Cogge', *Uit het Koggehuis. Jaarboek 2020*, 45-63.

Duijn, D.M., W. Stellingwerf & J. van Leeuwen, 2018. Een rijke stolpboerderij uit de 17de eeuw. Archeologisch onderzoek op het perceel Westeinde 15 in Venhuizen, gemeente Drechterland. *West-Friese Archeologische Rapporten* 119.

Fruin, R., 1866. *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele. Gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden.

Fruin, R., 1876. *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden.

Gawronski, J. & J. Veerkamp, 2004. Bakstenen. Bouwstenen van Amsterdam, *Amsterdam. Monumenten & Archeologie* 3, 10-23, Amsterdam.

Gawronski, J. & P. Kranendonk, 2018. *Spul. Catalogus archeologische vondsten Noord/Zuidlijn Amsterdam*, Amsterdam.

Gerritsen, S., 2013. De schaduw van Hooge Werffe. Archeologisch onderzoek langs een vergeten middeleeuwse bewoningsas aan de Zuidergouw in Ursem, gemeente Koggenland.b *West-Friese Archeologische Rapporten* 51.

Gerritsen, S., 2017. Een laatmiddeleeuws huispodium langs de Westerkerkweg. Archeologisch onderzoek aan de Westerkerkweg 36 in Venhuizen, gemeente Drechterland. *West-Friese Archeologische Rapporten* 104.

Halbertsma, H., 1972. Hem, Archeologisch nieuws, mededelingen van de archeologische

instellingen in Nederland, in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1972/10.

Imhof, U., 2010. Die Geschichte des Hufbeschlags, in: *Schweiz. Arch. Tierheilk.* 152, 21-29.

Leek, J. & W. Stellingwerf, 2019. Huis en goed van de bouwman. Archeologisch onderzoek op het perceel Dorpsstraat 302 te Zwaag, gemeente Hoorn. *West-Friese Archeologische Rapporten* 131.

Linden, M., van der & B. van Geel, 2005. Het middeleeuws milieuarchief van de Noord-Hollandse daliegaten, in: *Westerheem* 54, 114-120.

Numan, A.M., 2005. *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200. Een archeologische, bouwhistorische en historische inventarisatie*, Zutphen.

Schricks, C.P., 2013a. Middeleeuwse woonterpjes in Wognum. Archeologisch onderzoek op het perceel Kerkstraat 11 in Wognum, gemeente Medemblik. *West-Friese Archeologische Rapporten* 55, Hoorn.

Schricks, C.P., 2013b. Sporen van 12de-eeuws Zwaag. Archeologisch onderzoek op het perceel Dorpsstraat 176 in Zwaag, gemeente Hoorn. *West-Friese Archeologische Rapporten* 59, Hoorn.

Schricks, C.P., 2018. De inventaris van de herbergen Het Wapen van Hoorn en De Eendracht in Wognum. Archeologisch onderzoek op het perceel Oosteinderweg 3-7 in Wognum, gemeente Medemblik. *West-Friese Archeologische Rapporten* 116, Hoorn.

Schricks, C.P. & D.M. Duijn, 2017. Een 16de-eeuwse stolpboerderij op een middeleeuwse terp. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek op perceel Dorpsweg 67 in Schellinkhout, gemeente Drechterland. *West-Friese Archeologische Rapporten* 108, Hoorn.

Steege, B.C., ter & D.M. Duijn, 2019. Een statig herenhuis op een middeleeuwse terp. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek op perceel Herenweg 64 in Hoogwoud, gemeente Opmeer. *West-Friese Archeologische Rapporten* 128, Hoorn.

Steege, B.C., ter & W. Stellingwerf, 2020. Vroom volk aan het Westeinde. Archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse terp en bewoningssporen uit de Nieuwe Tijd op het perceel Westeinde 88-92 te Enkhuizen. *West-Friese Archeologische Rapporten* 149.

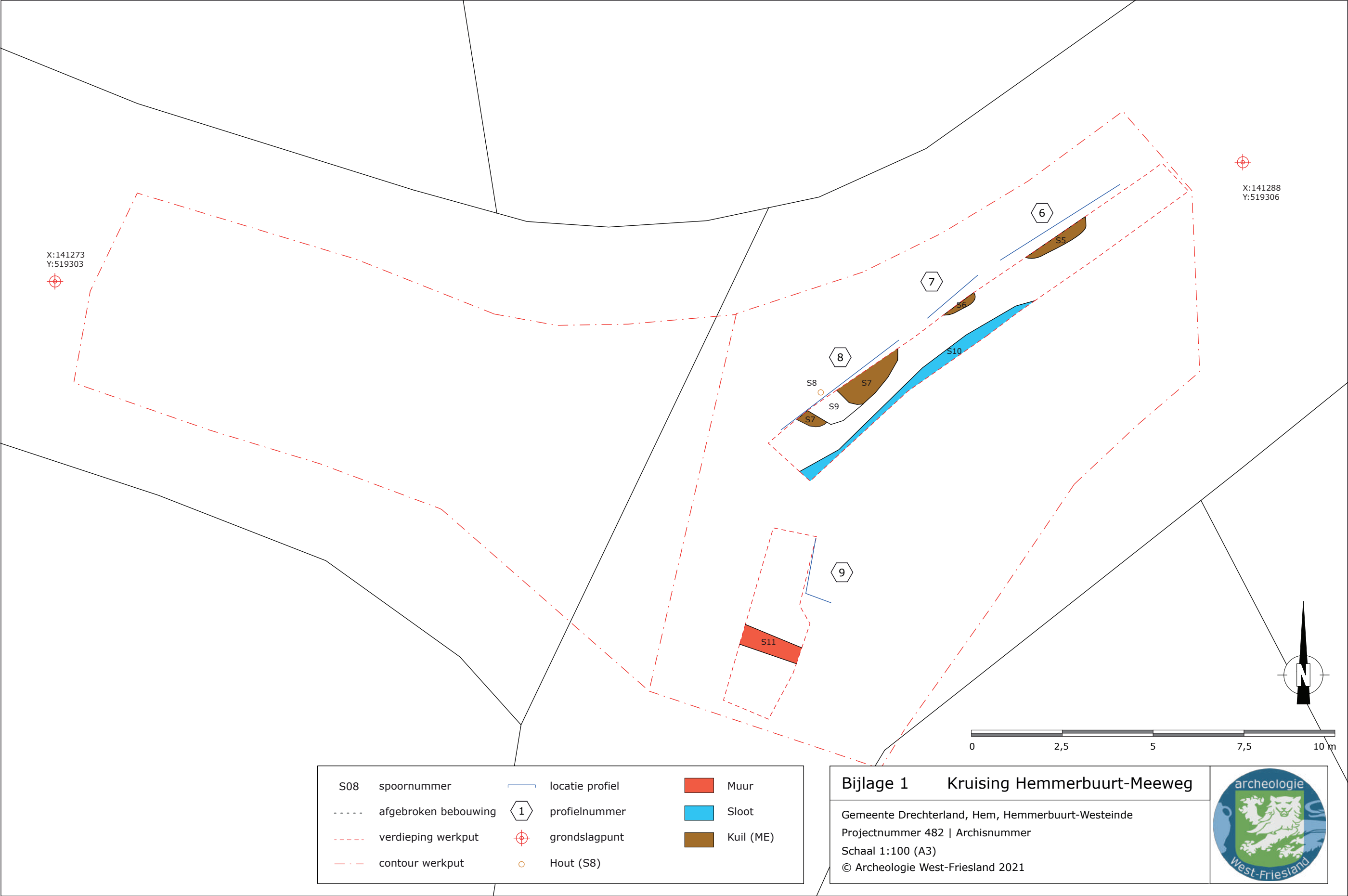
Stellingwerf, W. & M. Bartels, 2018a. *Archeologische Quickscan. Hemmerbuurt (vervangende wegverharding), Hem, gemeente Drechterland (nr 18050)*.

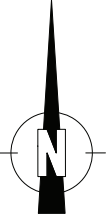
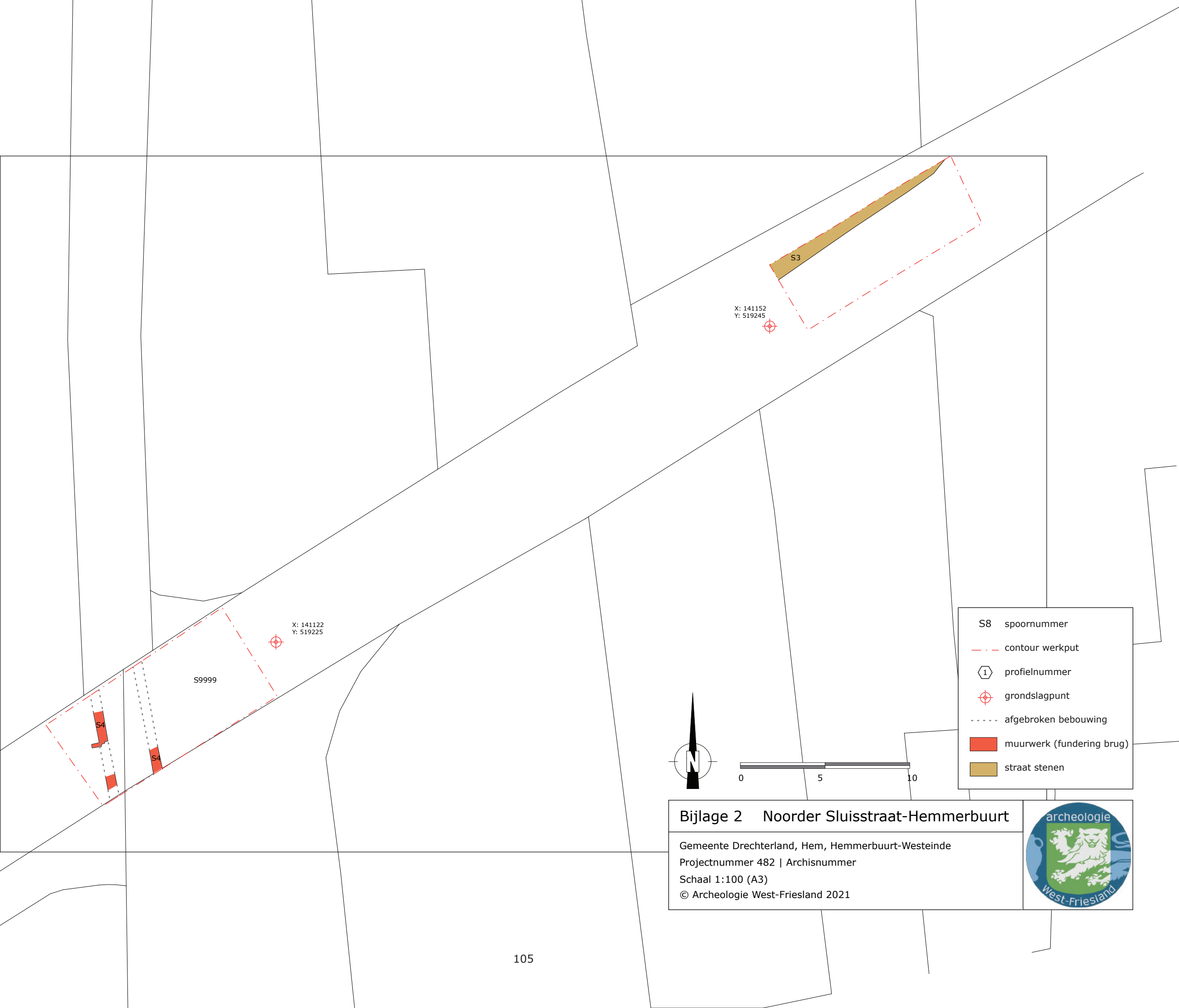
Stellingwerf, W. & M. Bartels, 2018b. *Aanvullend Archeologisch Advies. Hemmerbuurt (vervangende wegverharding), Hem, gemeente Drechterland (nr 18050)*.

Stellingwerf, W. & S. Gerritsen, 2019. *Programma van Eisen Landbodems, Hemmerbuurt, Hem, gemeente Drechterland*.

Venne, A. van de, 2020. Beeldjes van keramiek uit de Late Middeleeuwen en Renaissance, in: H. Clevis (red.). *Assembled Articles 6. Symposium on medieval and post-medieval ceramics*, 117-144.

Walle-van der Woude, T.Y. van de, 2001: 'Ingekraste voorstellingen op Hoornse leisteenfragmenten', *Westerheem* 50, 152-163.

S8 spoornummer

contour werkput

profielnummer

grondslagpunt

afgebroken bebouwing

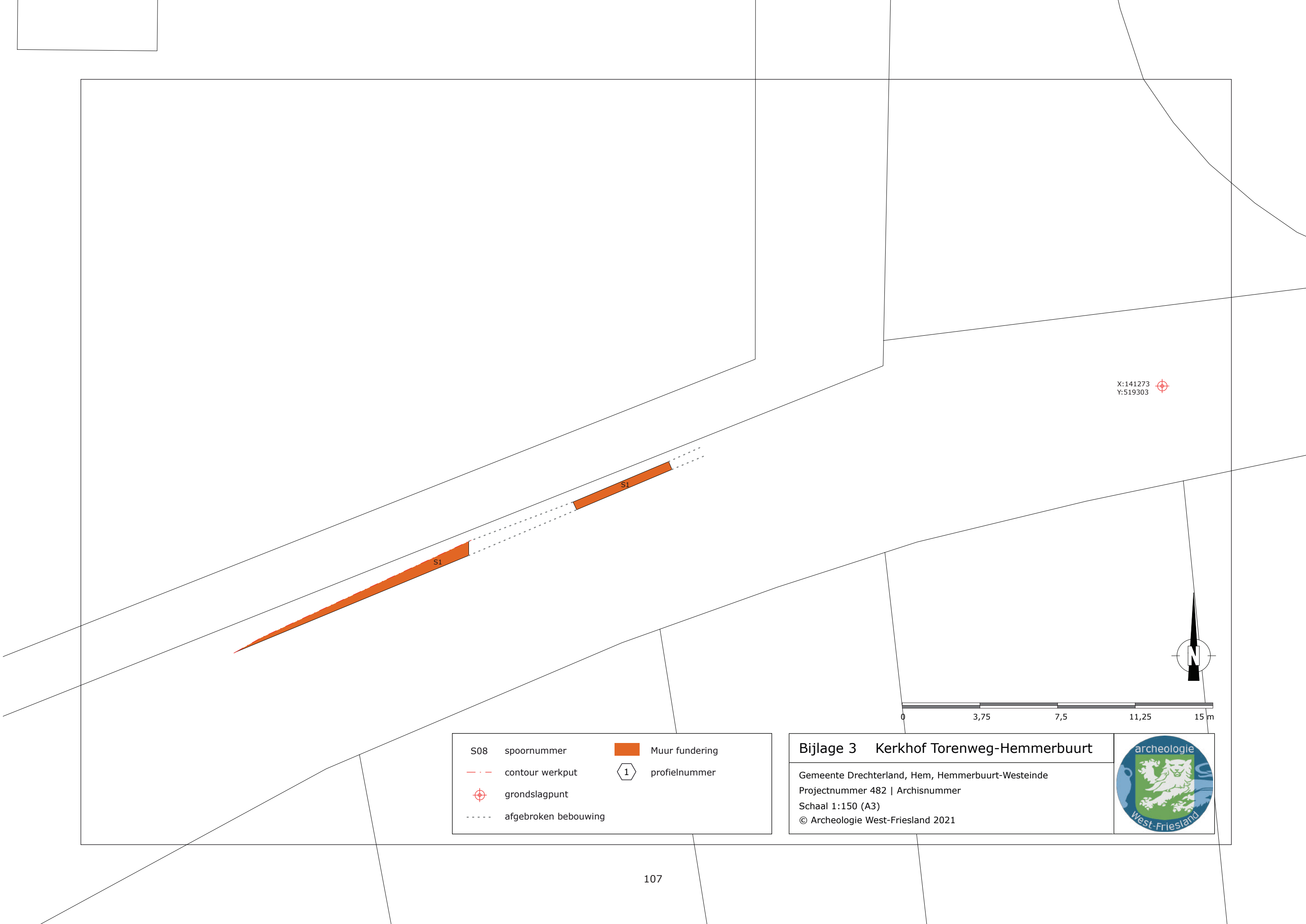
muurwerk (fundering brug)

straat stenen

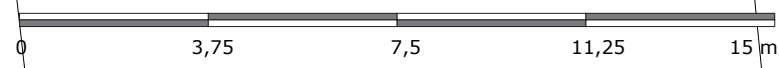
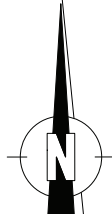
Bijlage 2 Noorder Sluisstraat-Hemmerbuurt

Gemeente Drechterland, Hem, Hemmerbuurt-Westeinde
Projectnummer 482 | Archisnummer
Schaal 1:100 (A3)
© Archeologie West-Friesland 2021

X:141273
Y:519303

S08	spoornummer		Muur fundering
	contour werkput		profielnummer
	grondslagpunt		
	afgebroken bebouwing		

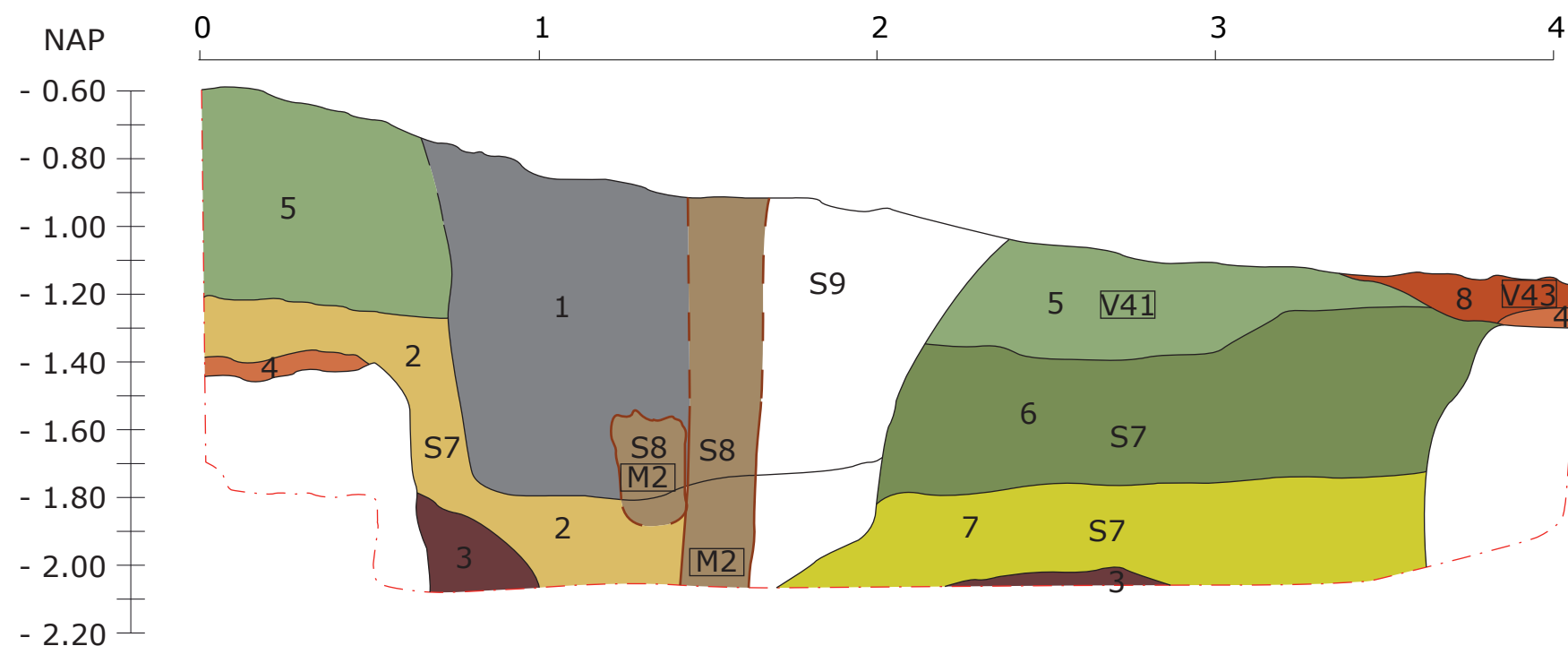
Bijlage 3 Kerkhof Torenweg-Hemmerbuurt

Gemeente Drechterland, Hem, Hemmerbuurt-Westeinde
Projectnummer 482 | Archisnummer
Schaal 1:150 (A3)
© Archeologie West-Friesland 2021

8 Noordprofiel, Werkput 1
Foto 11

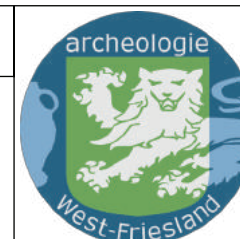

1. Grijsz klei + lichtgrijsz kleibrokken + baksteen puin, insteek brughoofd? = S9
2. Bruingrijsz klei + lichtgrijsz kleibrokken, heterogeen + weinig houtskool
3. Bruin organisch materiaal + klei
4. Bruine-donkergrijsz klei, bronstijd laag?
5. Grijsz klei + spikkels hutteleem + houtskool + aardewerk (V41)
6. Heterogene lichtgrijsz en bruingrijsz klei + weinig houtskool
7. Heterogene donkerbruine en grijsz klei + organische brokken + weinig houtskool
8. Vuile aslaag, zie S6 (V43)

Bijlage 5

Profiel 8

Gemeente Drechterland, Hem, Hemmerbuurt-Westeinde
Projectnummer 482 | Archisnummer
Schaal 1:50 (A3)
© Archeologie West-Friesland 2021

S08 spoornummer
V01 vondstnummer
--- contour profiel
1 profielnummer

grijsz klei
bruingrijsz klei
bruin organisch materiaal
M01 monsternummer

bruine-donkergrijsz klei
grijsz klei + spikkels hutteleem
heterogene lichtgrijsz en bruingrijsz klei
heterogene donkerbruine en grijsz klei

houten paal
vuile aslaag

ISSN: 2210-4364 (print)
ISSN: 2665-9387 (online)